

जगतपाल महाविहारमा सम्पन्न गरिने पूजापद्धति तथा पर्वहरू

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय
अन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व
विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक
आवश्यकता परिपूर्तिको लागि
प्रस्तुत गरिएको

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

संजिला महर्जन

त्रि.वि दर्ता नं. ६-१-३८-८७७-२००४

नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७४

कृतज्ञता

जगतपाल महाविहारमा गरिने पूजापद्धति तथा गरिने जात्रापर्व शीर्षकमा शोधपत्र तयार गरी त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभागमा स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको शोधपत्रको प्रयोजनार्थ पेश गर्न अवसर प्राप्त गर्नु मेरो लागि गौरवको विषय हो ।

उपर्युक्त शीर्षकको शोधपत्र तयारीको लागि आदरणीय सह.प्रा.डा. मञ्जु श्रेष्ठज्यूको प्रत्यक्ष निर्देशनमा रहेर यस शोधपत्रको तयारी गरेको छु । शोधपत्र तयारीको क्रममा शोधपत्रको रूपरेखा निर्माणदेखि सामग्री संकलन विश्लेषणका क्रममा आवश्यक सल्लाह, सुझाव र अमूल्य समय प्रदान गरेर समुचित निर्देशन र उत्साहबद्धक प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै उपर्युक्त शीर्षकको शोध प्रस्ताव स्वीकृति गरी शोध अनुसन्धानको अवसर प्रदान गर्नुहुने नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभागीय प्रमुख प्रा.डा. डिल्ली ओली ज्यू प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

शोधपत्रको विषयवस्तु जगतपाल महाविहारमा गरिने पूजा पद्धति तथा मनाइने जात्रापर्व सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान र प्रत्यक्ष अवलोकनको क्रममा जगतपाल महाविहारका सदस्यहरूले दिएको महत्वपूर्ण सूचना र जानकारीको लागि सबैमा हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । साथै अमूल्य सुझाव दिनुहुने श्री बज्रमुनि बज्राचार्य र श्री पूर्णमान बज्राचार्यलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

शोध अनुसन्धानको लागि आवश्यक पर्ने पुस्तक र पत्रपत्रिका उपलब्ध गराईदिने केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुर र नेपाली केन्द्रीय इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभागको पुस्तकालयमा कार्यरत कर्मचारीप्रति पनि आभारी छु ।

शोधकर्ता

संजिला महर्जन

नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग

बिषय - सूचि

अध्याय-एक : शोध परिचय	१-६
१.१ परिचय	१
१.२. समस्याकथन	२
१.३ शोधको उद्देश्य	३
१.४ शोधको महत्व / औचित्य	३
१.५ शोधको सीमा	३
१.६ पूर्व साहित्य समीक्षा	३
१.७ शोध विधि	५
१.८ अध्याय विभाजन	६
अध्याय-दुई : जगतपाल महाविहार	७-२३
२.१ जगतपाल महाविहारको परिचय	७
२.१.१ भौगलिक परिचय	८
२.१.२ ऐतिहासिक परिचय	८
२.२ जगतपाल वर्माको परिचय	१२
२.३ चिलंचो चैत्यको प्राङ्गण	१४
२.४ आगँ छें (आगम घर)	१६
२.५ जगतपाल महाविहार अन्तर्गतका कचा बहालहरू -शाखा विहारहरू)	१८
अध्याय-तीन : जगतपाल महाविहारमा गरिने पूजापद्धति तथा मनाइने जात्रापर्वहरू	२४-४६
३.१ चूडाकर्म संस्कार	२४
३.२ आचार्यभिषेक	२८
३.३ जगतपाल महाविहारमा गरिने पूजाहरू	३०
३.३.१ महाविहारको आगम कोठामा गर्ने नित्य पूजा	३०
३.३.२ दिशि (दशमी) पूजा	३१
३.३.३ संल्हु (संक्रान्ति) पूजा	३१
३.४ जगतपाल महाविहारको सर्व संघले गर्ने कार्यहरू	३२

३.४.१ मूख्य चैत्य चिलंच्व गर्ने नित्यपूजा	३२
३.४.२ क्वाच पाल (अक्षोभ्य बुद्ध) मा गर्ने नित्य पूजा	३३
३.५ आचार्य गुठी	३४
३.६ अन्य गुठी - सना: (मृत्युसंस्कार) गुठी	३६
३.७ जगतपाल महाविहारमा गरिने धार्मिक तथा साँस्कृतिक पर्वहरू	३७
३.७.१ बुद्ध जयन्ती	३७
३.७.२ गुंला धर्म	३८
३.७.३ पंचदान	३९
३.७.४ श्री पञ्चमी (वसन्त पञ्चमी)	४१
३.७.५ सम्यक पञ्चदान	४१
३.७.६ आर्य नामसंगिनी पाठ	४२
३.७.७ विविध धार्मिक कार्य	४३
अध्याय - चार : जगतपाल महाविहारमा मनाइने जात्रापर्वहरूको महत्व र यसमा आएको परिवर्तनहरू	४७-४९
४.१ जगतपाल महाविहारमा मनाइने जात्रापर्वहरूको महत्व	४७
४.२ परिवर्तन	४८
अध्याय पाँच - निष्कर्ष तथा सुभावाहरू	५०-५२
५.१ निष्कर्ष	५०
५.१ सुभावाहरू	५१
सन्दर्भ - ग्रन्थ सूचि	
परिशिष्ट	
अन्तवार्ता लिइएका व्यक्तिहरूको नामावली	
फोटोहरू	

अध्याय एक

शोध परिचय

१.१ परिचय

विश्वमान चित्रमा नेपाल एक सानो मुलुक छ, तापनि आफ्नै धार्मिक कला, रीतिरिवाज तथा परम्पराका लागि प्रसिद्ध छ । यसैले विदेशी विद्वानहरूले आ-आफ्नो कृति तथा यात्रा वर्णनमा नेपालको कला र संस्कृतिको बारेमा प्रशस्त प्रशंसा गरेका छन् । यसै प्रसंगमा यहाँका मन्दिर र देवीदेवताको मूर्तिहरू देखेर "नेपालमा घर भन्दा मन्दिरहरू धेरै छन्, मानिस भन्दा बढि देवीदेवता छन् "भन्ने जस्ता उद्गार व्यक्त भएका चर्चा पनि पाइन्छ । त्यसैले यी मन्दिरहरू, विहारहरू, चैत्य, स्तुप तथा मठहरू आदि हाम्रा धरोहर हुन । यसलाई जोगाउनु तथा संरक्षण गर्नु हामी नेपालीहरूको कर्तव्य हो । हिन्दु धर्म जस्तै बौद्ध धर्म पनि नेपालको लामो इतिहाससँग अविच्छिन्न रूपले सम्बन्ध रहि आएको देखिन्छ । ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट इस्वी सम्बतको सातौं शताब्दीका प्रसिद्ध चिनियाँ यात्री हुयेन साङ्गले नेपालमा हिन्दु मन्दिरहरूको साथै बौद्ध विहारहरू रहेको कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

विहार भन्नाले भिक्षुहरूको विश्राम स्थल भन्ने बुझिन्छ । यी विहारहरू नेपाल अधिराज्यभरि छरिएर रहेको पाइन्छ । काठमाडौं उपत्यकाका ठाउँ ठाउँमा विहारहरू थुप्रै पाइन्छन् । पहिले विहार रहेका ठाउँहरू अहिलेका बहाल र बहिल नामले चिनिन्छन् । ती मध्ये ऐतिहासिक कीर्तिपुरमा अवस्थित बहाल र बहिलहरू पनि एक हो । हाल यी बहालहरू जीर्ण अवस्थामा भएपनि यसले आफ्नो विहार वास्तु स्वरूपलाई यथावत राखेको छ । यी विहारहरू नेपाली शैलीकै एक प्राचीनतम उदाहरणको रूपमा रहेको छ । कलाको महत्वपूर्ण नमुना मात्र नभई यी विहारहरू सम्पूर्ण धार्मिक एवं साँस्कृतिक पक्षको जीवित उदाहरण हो भन्दा अत्युक्ति हुँदैन ।

जगतपाल महाविहार कीर्तिपुर नगरपालिका, वडा नं.१० मा अवस्थित छ । विहार स्थानीय जनसमूदायमा चिलंचो बहालको नामबाट बढि प्रसिद्ध छ । ने.सं. ६३५ मा पाटनका शक्तिशालि प्रमुख महापात्र जगतपाल वर्माले चिलंचो चैत्यको जिर्णोद्धार एवं जगतपाल महाविहार स्थापना गरेको कुरा विहार प्राङ्गणमा पाइएको सबैभन्दा पुरानो शिलापत्रमा

उल्लेख भएको छ । कीर्तिपुरका बासिन्दाहरू मध्ये करिब ८० प्रतिशत जनसंख्या बुद्ध धर्म मान्ने बौद्ध धर्मालम्बीहरू रहेको छ भने बाँकी अन्य धर्ममा आस्था राख्नेहरू पाइन्छ ।

बौद्ध धर्ममा आस्था राख्ने भएको कारणले गर्दा जगतपाल महाविहार यहाँका जनसमुदायको लागि महत्वपूर्ण धार्मिक स्थल हुन पुगेको छ । यहाँका विहारहरू मध्ये जगतपाल विहार पनि महत्वपूर्ण विहार भएको कारणले यहाँ विभिन्न जात्रापर्वहरू एवं पूजाहरू सम्पन्न गरिन्छन् । ती जात्रापर्वहरू र पूजाहरू के-के हुन् र तिनीहरू कसरी गरिन्छन् भन्ने कुरा बुझ्नु आवश्यक छ ।

समयको अन्तरालमा यहाँ सम्पन्न गर्ने जात्रापर्वहरूका पद्धतिहरूमा केहि परिवर्तन पनि आइसकेको छ । तसर्थ के कस्ता परिवर्तनहरू आए भनेर बुझ्नु पनि जरुरी छ । यसर्थ यस शोधले जगतपाल महाविहारका जात्रापर्वहरूलाई प्रकाश पारी यहाँको अभौतिक संस्कृतिलाई संरक्षण गर्न मद्दत पुऱ्याउँदछ ।

१.२ समस्याकथन

उपत्यकाका विभिन्न स्थलहरू मध्ये कीर्तिपुर पनि एक ऐतिहासिक नगर हो । यस स्थानमा रहेका विभिन्न विहारहरूको कला, वास्तुकलाको साथसाथै आफ्नै धार्मिक एवं सांस्कृतिक महत्व भएर पनि आजसम्म खासै विस्तृत रूपमा अध्ययन कार्य भएको पाइँदैन । केही विद्वानहरूले उपत्यकाका विहारहरूको सूचिमा जगतपाल महाविहारको नाम पनि समावेश गरेका छन् । तर यहाँको समुच्च धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक तथा कला वास्तुकला पक्षलाई प्रकाशमा ल्याउने कार्य भएको पाइँदैन । यस अभावको पूर्तिको लागि नै यो अध्ययन गरिएको हो । यस अध्ययनमा निम्न अनुसारका प्रश्नहरूको तार्किक उत्तर खोजिने छ ।

- क) जगतपाल महाविहारको इतिहास के हो ?
- ख) जगतपाल महाविहारमा के-कस्तो जात्रापर्वहरू सम्पन्न गरिन्छन् ?
- ग) जगतपाल महाविहारमा सम्पन्न गरिने जात्रापर्वहरूमा के-कस्तो परिवर्तनहरू भए?

१.३ उद्देश्य

कीर्तिपुरका विहारहरू मध्ये जगतपाल महाविहार पनि एक महत्वपूर्ण विहारको रूपमा रहेको छ । यहाँ विभिन्न समयमा विविध जात्रापर्वहरू सम्पन्न गरी हाम्रो संस्कृतिलाई जगेर्ना गर्ने कार्य गरेको छ । यस कार्यलाई अविच्छन्न रूपमा कायम राख्नु जरुरी छ । यस अध्ययनका मुख्य उद्देश्यहरू निम्न प्रकारका छन् ।

- क) जगतपाल महाविहारको इतिहास प्रकाश पार्ने,
- ख) जगतपाल महाविहारमा सम्पन्न गरिने जात्रापर्वहरू बारे उल्लेख गर्ने र
- ग) जगतपाल महाविहारमा सम्पन्न गरिने जात्रापर्वहरूमा आएको परिवर्तनहरू बारे वर्णन गर्ने ।

१.४ शोधको महत्व / औचित्य

हालसम्म जगतपाल महाविहारमा सम्पन्न गरिने जात्रापर्व बारे अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छैन । त्यस जात्रापर्वहरूमा यहाँ नेवार समुदाय भित्रका विविध बौद्ध धर्मालम्बीहरूको सहभागिता हुने गर्दछ । यसरी जातीय, धार्मिक एवं सामाजिक महत्व रहेको जात्रापर्वहरूलाई भविष्यमा पनि जोगाई राख्नु अत्यन्त आवश्यक देखिन्छ । यस अध्ययनको औचित्य यहि वस्तुस्थित र आवश्यकता बोधमा निहित रहन्छ ।

१.५ शोधको सीमा

जगतपाल महाविहार कीर्तिपुरको एक महत्वपूर्ण विहार रहेकोले यस विहारको हरेक पक्षको अध्ययन अति नै महत्वपूर्ण छ । तर यस अध्ययनमा यस विहारमा सम्पन्न गरिने जात्रापर्वहरूको मात्रै विस्तृत अध्ययन गरिएको छ ।

१.६ पूर्व साहित्य समिक्षा

भिक्षु भिक्षुणीहरू बस्ने तथा बुद्धको पुजा, उपासना र बौद्ध शिक्षा दिइने ठाउँ नै विहार हो । बौद्ध धर्ममा विहारको अत्यन्तै महत्वपूर्ण भुमिका छ । विहारमा भिक्षुहरू बस्नुका साथै पठनपाठन, धार्मिक कार्य, चुडाकर्म(वरेछ्छ्येगु), आचार्यभिषेक -आचालुयेगू) जस्ता कार्यहरू हुनुका साथै जात्रापर्वहरूमा विशेष क्रियाकलापहरू हुने गर्दछ । यसरी विहारमा

सम्पन्न हुने क्रियाकलापहरू नेवार समुदायमा विशेष महत्व राख्ने गदछ । काठमाडौं उपत्यकामा धेरै विहारहरू रहेका छन् । पाटनका मुख्य पन्ध्र विहारहरू रहेका छन् जसमध्ये कीर्तिपुरको जगतपाल महाविहार पनि एक प्रमुख विहारको रूपमा रहेको छ । यस विहारमा पनि विविध संस्कार एवं जात्रापर्वहरू सम्पन्न गर्ने गरिन्छन् । समयको अन्तरालमा त्यस्ता जात्रापर्वहरूमा परिवर्तन पनि आइसकेका छन् । तसर्थ त्यस्ता संस्कृतिलाई भविष्यमा पनि जोगाई राख्न त्यसबारे अध्ययन अनुसन्धान हुनु जरुरी छ ।

J.K. Cocks Buddhist Monasteries of Nepal, (1985) ले विहार बारे धेरै अध्ययन अनुसन्धान भएपनि जगतपाल महाविहारमा सम्पन्न गर्ने जात्रापर्वहरूबारे गहिरिएर अध्ययन गरेको पाइदैन । यो पुस्तक इ.सं.1985 मा सहयोगी प्रकाशन बाट प्रकाशित भएको हो । यस पुस्तकमा काठमाडौं उपत्यकामा अवस्थित विहार, वहाल आदिको बारेमा धेरै कुराहरू बुझ्न सक्दछौं । विहारमा क्वापा द्ये कहाँ छ, कस्तो छ, तोरणमा के छ, के कस्ता अभिलेखहरू छन् भन्ने जस्ता विविध कुराहरूको उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

धनबज्र बज्राचार्य, मध्यकालका अभिलेख, (२०५६) का पुस्तकमा प्रकाशन भएको हो । मध्यकालीन इतिहास जान्नको लागि यो पुस्तक ज्यादै उपयोगी छ । यस पुस्तकमा उल्लेख भएको कीर्तिपुर बाघभैरव मन्दिरको अभिलेख, कीर्तिपुर चिलंचो चैत्यको अभिलेख र कीर्तिपुर पालिफल टोलको गणेशको पाटीको शिलालेख यस शोध अध्ययनको लागि ज्यादै उपयोगी छ । ती अभिलेखबाट जगतपाल महाविहारका निर्माता जगतपाल वर्माको बारेमा र महाविहार बारे धेरै ज्ञानहरू प्राप्त भएको छ ।

शुक्रसागर श्रेष्ठ, कीर्तिपुर साँस्कृतिक र पुरातात्विक इतिहास, (२०५७) ले कीर्तिपुरको भौगोलिक अवस्था, यसको इतिहास र त्यहाँ रहेका विभिन्न कला र वास्तुकला बारे यस ग्रन्थमा राम्ररी उल्लेख भएको पाइन्छ । जगतपाल महाविहार र जगतपाल वर्मा बारे पनि धेरै कुरा यस पुस्तकबाट जान्न सकिन्छ ।

हरिराम जोशी, नेपालका चाडपर्व (२०६०) ले जोशी रिसर्च इन्स्टिच्यूटबाट प्रकाशित भएको हो । यस पुस्तकमा नेपालमा मनाइने ७२ वटा जात्रापर्वको बारेमा उल्लेख भएको छ । जगतपाल महाविहारमा मनाइने जात्रापर्वहरू बारे अध्ययन गर्ने यस पुस्तकले सहयोग पुऱ्याएको छ ।

रञ्जना वज्राचार्य, नेवार बौद्ध संस्कार (२०६५) का पुस्तकमा बौद्ध विहार (बहा:बहि र कचाबहा:) को बारेमा उल्लेख हुनुका साथै नेवार बौद्ध समाजमा गरिने विविध संस्कारहरूको बारेमा उल्लेख भएका छन् ।

माथि उल्लेखित पुस्तकहरूमा विहार एवं जात्रापर्व आदिको बारेमा उल्लेख भएतापनि जुन उद्देश्य लिएर अनुसन्धान गर्न खोजेको हो त्यस बारे अझै अध्ययन नभएको देखिएकाले यस अध्ययनले उक्त उद्देश्य परिपूर्ति हुने आशा लिएको छ ।

१.७ शोध विधि

यस शोधपत्र तयार पार्न त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकायद्वारा पारित गरी प्रचलनमा ल्याएको American Psychological Association (APA) पद्धति अवलम्बन गरिएको छ । यस अध्ययनलाई पुरा गर्न निम्न स्रोतहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

क) प्राथमिक स्रोतहरू

यस अन्तर्गत निम्न कार्यहरू गरिएको छ ।

- अवलोकन कार्य
- अन्तर्वार्ता

अवलोकन कार्य विधि अन्तर्गत स्थलगत भ्रमण गरी त्यहाँ सम्पन्न गरिएका जात्रापर्वहरूको अवलोकन गरिएको छ । उक्त विहारसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरू गुठीका सदस्यहरू एवं स्थानीय बृद्धजनहरू एवं बुद्धिजीवीहरूसँग जगतपाल महाविहार र यसको जात्रापर्व एवं पूजापद्धति बारे कुराकानी गरिएको छ ।

ख) सहायक स्रोतहरू

यस अन्तर्गत विहार एवं जात्रापर्वहरू सम्बन्धि लेखिएका ग्रन्थहरू अध्ययन गरिएको छ । साथै जगतपाल महाविहार बारे प्रकाश भएका ग्रन्थहरू, पत्रपत्रिकाहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

१.८ अध्याय विभाजन

प्रस्तुत शोधपत्रमा जम्मा पाँच परिच्छेदहरू छन् । त्यस अन्तर्गत विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकहरू छन् ।

अध्याय एक - शोध परिचय

अध्याय दुई - जगतपाल महाविहारको परिचय

अध्याय तीन - जगतपाल महाविहारमा मनाइने पूजापद्धति तथा जात्रापर्वहरू

अध्याय चार - जगतपाल महाविहारमा गरिने पूजापद्धति तथा मनाइने जात्रापर्वहरूको महत्व र यसमा आएको परिवर्तनहरू

अध्याय पाँच - निष्कर्ष

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि

परिशिष्ट

अन्तवार्ता लिईएका व्यक्तिहरूको नामावली

फोटोहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय दुई

जगतपाल महाविहार

२.१ जगतपाल महाविहारको परिचय

जगतपाल महाविहार कीर्तिपुर नगरपालिका, वडा नं. १० मा अवस्थित छ । विहार स्थानीय जनसमुदायमा चिलंचो बहालको नामबाट बढि प्रसिद्ध छ । चिलंचो चैत्य स्थापना भै रहेको प्राङ्गण भित्र जगतपाल बर्माले निर्माण गर्न लगाएको विहार भएकाले यो विहार जगतपाल महाविहार कहलिएको छ । धार्मिक स्मारकका रूपमा स्थापित प्राचिन चिलंच चैत्य, कीर्तिपुर नगरका बौद्ध मार्गीहरूका लागि आस्थाको केन्द्रको रूपमा रहेको छ । यो बौद्ध स्मारक बुद्ध धर्मको महायान तथा वज्रयान धर्मको केन्द्र रूपमा रहेको छ ।

जगतपाल महाविहार प्राङ्गणमा निर्माण भईरहेका चैत्य (विहार) लाई चैत्यरङ्ग, चित्ररङ्ग भट्टारक, धर्मधातु बागीश्वर आदि नाउँबाट सम्बोधन गरिएको पाइन्छ । चैत्यरङ्ग र चित्ररङ्ग अपभ्रंश भएर "चिलंच" हुन गएको हो भनी शुक्रसागर श्रेष्ठ उल्लेख गर्नुहुन्छ । त्यस्तै चन्द्रमान बज्रचार्यले "चिलंच विहार" को अर्थ चिरं / चिरञ्जीवि । चो = डाँडा । बहा: विहार । चिलंच = चिरञ्जीवि देवता भनी चिलंचो विहार डाँडामा अवस्थित चिरञ्जीवि चैत्य हो भनी संकेत गरेका छन् । 'चिल' एउटा चोक वा डाँडाको नाम हुन सक्दछ । उक्त डाँडाको पनि च (टाकुरा) मा अवस्थित चैत्य (विहार) भनिएको हुन सक्दछ । काठमाडौं उपत्यकाका चार डाँडाहरू जामाच, फूलच, सिफूच जस्तै चिलंच शब्द बनेको अनुमान लगाउन सकिन्छ । चिल = डाँडाको च = टाकुरामा अवस्थित चैत्य भएर चिलंच चैत्य कहलिएको हुन सक्छ ।

महाविहारको अग्रभागमा भएको चिलंच चैत्य मूलत चारवटा चैत्यहरूको बीचमा ठूलो चैत्य हो । यहाँ सम्पूर्ण तेलिया ईटाबाट निर्मित चैत्यहरू अवस्थित रहेबाट नै यसको पौराणिकतालाई प्रतिविम्ब गरिराखेको छ । चिभा रहेको स्थानबाट दक्षिण होचो भागमा जगतपाल महाविहार (क्वापाछें) रहेको छ । उत्तर मोहदा भएको तीन तले दुई नाले महाविहारको भूई तल्लामा तीन वटा ढोका रहेका छन् । बीचको ढोका भित्र महाविहारको मूल देवता (क्वा:पाद्य) अर्थात अक्षोभ्य बुद्ध उत्तराभिमुख गरि विराजमान गराईएको छ ।

बौद्ध समाजलाई धर्मानुकूल जीवनयापन गर्नका लागि बुद्ध धर्म अनुरूपको शिक्षा दिक्षा प्रदान गर्ने, धार्मिक एवं साँस्कृतिक कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने देखि लिएर बौद्धहरू एकीकृतभई मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध कायम गराउने आदि कार्यमा बौद्धसंघले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । (शाक्य, ने.सं. १०९८:पृ.२०) जगतपाल महाविहारमा १३७ जना चूडाकर्म एवं आचार्यभिषेक गरिसकेका संघ सदस्यहरू छन् । यी संघ सदस्यहरूले दैनिक, मासिक र वार्षिक रूपमा गर्नुपर्ने पूजाहरू लगायत विभिन्न गुठी, पर्वहरू आदि विहारद्वारा निर्देशित हुन्छन् ।

जगतपाल महाविहार कीर्तिपुरमा अवस्थित भएको हुनाले यहाँको भौगलिक तथा ऐतिहासिक पृष्ठभूमि जान्नु पनि आवश्यक छ । त्यसैले यहाँ कीर्तिपुरको छोटकरीमा बयान गरिएको छ ।

२.१.१ कीर्तिपुरको भौगलिक परिचय

कीर्तिपुर काठमाडौंको हनुमानढोकाबाट करिब ७ कि.मि. नैऋत्य कोणमा अवस्थित पूर्व पश्चिम लम्बाएको कीर्तिपुर २७°x४०'x४०"उत्तरी अक्षांश र ८५°x१६'x४०" पूर्वी देशान्तरमा अवस्थित १४०० मि. लम्बाई भएको बीचमा ६५ मिटर उठेको छ । कीर्तिपुर समुद्र सतह देखि १४१८ मिटर उचाइमा स्थित काठमाडौं नजिकैको प्राचिन नेवार नगरवस्ती हो । हाल यो १९ वटा वडामा विभाजित कीर्तिपुर नगरपालिका बनाइएको छ । १ देखि ६ वडाहरू प्राचीन गढ पर्खाल भित्रका परेका छन् । करिब तीन दशक अघि मात्र इतिहास बताउने धेरै चट्टान र भू-बनोट कीर्तिपुरको पश्चिम छेउमा मसानको वरिपरि पश्चिम पाखोमा प्रशस्त थिए । तर सन् १९६० र ७० को दशकमा स्थानीय प्रधानपंचद्वारा ती सबै प्रमाणहरू नष्ट हुने गरी ठेकेदारहरूलाई ढुङ्गा बेच्ने कार्य भएबाट भौगलिक इतिहासको एक अध्याय नै नष्ट हुन पुग्यो । (श्रेष्ठ, २०५७:पृ.२)

२.१.२ कीर्तिपुरको ऐतिहासिक परिचय

वंशावली अनुसार काठमाडौं उपत्यकामा सर्वप्रथम महिषपाल र त्यसपछि क्रमशः गोपाल, किराँत र लिच्छवि आएर राज्य गर्न थाले । केहि इतिहासकारहरू कीर्तिपुरमा गोपालवंशी देखि नै बस्ती बस्दै आएको बताइन्छन् । महिषपालहरूको सम्बन्धमा कुनै किम्वदन्ती, वंशावली तथा ऐतिहासिक विवरणहरू उपलब्ध हुन सकेको छैन । पाइएको

अभिलेख र कला नमूनाहरूको आधारमा लिच्छविकाल देखि काठमाडौं उपत्यकाको इतिहास बढि प्रमाणिक भएको छ । (श्रेष्ठ, २०५७:पृ.३)

गोपालवंशकालीन कीर्तिपुर

गोपालवंशीहरूले काठमाडौं उपत्यकामा राज्य गर्दा नै कीर्तिपुरमा कुनै न कुनै रूपमा वस्तीको विकास भैसकेको थियो । नेपालको सबै जसो वंशावलीकारहरूले पशुपतिको उत्पत्तिको बारेमा लेख्दा कीर्तिपुरमा रहेका ग्वालाहरूको बहु-ही नामको गाईले दिनदिनै दूध चढाउन जाने गर्दा पत्ता लागेको भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । साथै कीर्तिपुरको आग्नेय कोणमा रहेको एउटा टोललाई हालसम्म पनि सागल टोल भनिने गरिआएको छ । " सागल" को अर्थ "गोपुर" हो र आजभन्दा करीब २४० वर्ष अघि कीर्तिपुर दखल गर्दा गोर्खालीहरूलाई त्यसै गोपुरको ढोकाबाट भित्र्याइएको ऐतिहासिक उल्लेख छ । गोपालहरूको गाई राख्ने ठाउँ भएकोले नै यसलाई कालान्तरसम्म गोपुर तथा सागल भनि भनिने गरियो । सागल शब्द नेवारी भाषाको शब्द हो । यसको अर्थ गाईगोठ हुन्छ । 'सा' को अर्थ गाई र 'गल' को अर्थ गोठ हो । प्रचलित वंशावली अनुसार पनि गोपालवंशी राजाहरूको पालामै यतातिर वस्ती बसेको थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । कीर्तिपुर गोपाल (ग्वाला) हरूलाई संझाउने स्थल आदि अबै केहि छन् । जहाँ रहेको ग्वा: पुखू अर्थात गोपाल पोखरीले यस तथ्यलाई स्पष्ट गर्दछ ।

पुरानो समयमा यस स्थानको नाउँ गुंदे थियो र उक्त शब्द संस्कृत इतर भाषा बाट बनेको छ । नेवारीमा 'गुं ' को अर्थ वन हो र 'दे' को अर्थ शहर या वस्ती हुन्छ । तसर्थ गुंदेको पुरा अर्थ वनले घेरेको अथवा वनको बीचमा बसेको वस्ती भन्ने अर्थ हुन्छ । (श्रेष्ठ, २०५७ :पृ.४)

लिच्छविकाल :

वस्तीको विकासको क्रममा लिच्छविकालमा आएर काठमाडौं उपत्यकामा विभिन्न ठाउँ विभिन्न तहका हुन थालेको थियो । ग्राम देखि माथि तल तल देखि माथि ढ्रङ्गको रूपमा वस्तीका अनेक तह प्रशासनिक रूपमा पनि विकसित भएको थियो । त्यसै गरी कीर्तिपुर देखि पश्चिमपट्टि दहचोक र चन्द्रागिरीको बीचमा रहेको शीताटितल अन्तर्गत विभिन्न ग्रामहरू थिए । कीर्तिपुरको डाँडोमा भने कुनै किसिमको ग्राम तथा ढ्रङ्गको नामहरू आएन ।

यो चारैतिर जङ्गलले घेरिएर बीचमा देवस्थल रहेको एउटा धार्मिक स्थलको रूपमा रहेको छ । यहाँ थुप्रै पुराना मूर्तिहरू पाइन्छन् । केही उल्लेखनीय मूर्तिहरूमा बाघभैरव मन्दिर प्राङ्गणको दक्षिणभागमा अवस्थित गणेश मन्दिर भित्रको शिवपार्वती, उर्द्धलिङ्ग शिव, सप्तमातृकाका ब्रह्मायणी, माहेश्वरी, वाराही, कौमारी, गणेश र अर्को शिवको मूर्ति, जसलाई स्थानीय जनता वासुकी नाग भनि पूजा गर्दछन् । यसैगरी कीर्तिपुरको सबै भन्दा उँचोभाग हालको कोतघर पछाडिबाट निस्केको सानो शिव मूर्ति पनि प्राचीन नै देखिन्छ । उक्त मूर्ति ट्यांकीको निमित्त जग खन्दा निस्केको थियो । प्राप्त यी मूर्तिहरूको आधारमा कीर्तिपुर शैव क्षेत्रको रूपमा विकसित भएको देखिन्छ ।

कीर्तिपुरको निर्माण र मध्यकाल

लिच्छविकाल पछि वंशावलीहरूमा पुरानो गुंढेलाई विभिन्न मानवीय आधारभूत कुराहरूको पूरा गरी कीर्तिपुर शहर निर्माण तथा विकास गरिएको श्रेय शिवदेव तृतीयलाई दिइएको छ । कीर्तिपुर शहर बसाउँदा "शाद्यन्त कोष सार" नामक पुस्तकको आधारमा बनाइएको देखिन्छ जस अनुसार कीर्तिपुर शाखा नगर (चची नगर) मा पर्न आउँछ । कीर्तिपुरको मध्यकालीन वस्ती स्वभावतः हालको कीर्तिपुरभन्दा धेरै सानो थियो । शहर बसाउँदा केवल डाँडाको उच्च भागको समथर जग्गा मात्र प्रयोगमा ल्याइएको थियो । उत्तरी पाखो, पूर्वी पाखो र पश्चिमी पाखो सबै जङ्गलले भरिभराउ नै थियो । बीचको दक्षिण पाखो र उच्च समथर भागमा मात्रै वस्ती बसालिएको थियो । त्यहाँ बस्ने प्रजालाई आर्थिक रूपले आत्मनिर्भर गर्न चन्द्रागिरिको फेदबाट बग्ने खोलाको रानीबनमा बाँध बाँधी ठूलो कुलो ल्याई कीर्तिपुरको ठाउँ ठाउँमा पोखरी बनाईएको थियो । यसरी नहर र पोखरीको साथै कुवा, इनार र हुंगेधारा समेत बनाइएका थिए । गोपालराज वंशावलीमा दुई ठाउँमा कीर्तिपुरको उल्लेख पाइन्छ । त्यसमध्ये एकठाउँमा यसरी लेखेका छन् : राजा शिवदेवले कीर्तिपुरको वलवल देवीमा तपस्या गरेर नहर बनाई ठाउँठाउँमा पोखरी, इनार, कुवा हुंगेधारा बनाए । तर वर्तमान भूवनोट अध्ययन गर्दा र स्थलगत निरीक्षण गर्दा पनि शिवदेवको बाँध बल्खु नदीमा नभै मच्छेगाउँको खोलामा बाँधेको देखिन्छ । कारण बल्खुको सतह कीर्तिपुरभन्दा धेरै तल पर्दछ र त्यहाँ बाँधेको बाँधले कीर्तिपुरको ठाउँ ठाउँमा पोखरी बनाई पानी जम्मा गरी पटनी गर्नु सम्भव थिएन । भीमसेन थापाले ई.सं.१८०८ मा धलपा नहरको जीर्णोद्धार गरी हेरविचार गर्ने व्यवस्था मिलाएका थिए । २०२३ सालसम्म दशवटा पोखरी भन्दा बढी

पानीको मूल स्रोत यही थियो । तर हाल उक्त ढल मोटर बाटोमा परिणत भइसकेको छ । (श्रेष्ठ, २०५७:पृ.७)

१२ औं शताब्दीमा शिवदेवले कीर्तिपुर शहर निर्माण गरिसकेपछि, सब्यवस्थित रूपमा शासन अगाडि बढाएको देखिन्छ । १५ औं शताब्दीमा यक्षमल्लको मृत्यु पश्चात छोराहरूले राज्य टुक्रा गरेपछि, रत्न मल्लको महापात्र भएर कीर्तिपुरमा आई जगतपाल वर्माले शासन गरे । ई.सं १५२० मा रत्नमल्लको मृत्यु भएपछि, चापागाउँका मानिसहरू आई जगतपाल वर्माको आफ्नै घरमा गोकर्ण औंसीको दिन टुक्रा गरी मारिदिए ।

ने.सं. ६४५ माघ महिनामा पाल्पाका राजा मुकुण्ड सेनले कीर्तिपुरमा हमला गरेर आगो लगाई दिए । त्यसको १५ महिनापछि पुनःहमला गरी विजय प्राप्त गरे । यस हमलाले गर्दा काठमाडौं उपत्यकाका जनतालाई एक आर्थिक लाभ भने भयो । नपाकेको धानलाई हाकुवामा परिणत गर्ने, मूलालाई सिन्कि बनाई खाने ज्ञान यसै बेलादेखि चलेको कथन छ ।

सिद्धिनरसिंह मल्लले आफ्नो छोरा श्रीनिवास मल्ल ठूलो भएपछि, राज्यमा सरिक गराउँदै लगेका थिए । विभिन्न राजनैतिक कारणले गर्दा पछि श्रीनिवास मल्ल सिद्धिनरसिंह मल्लसँग छुटिएर कीर्तिपुरमा स्वतन्त्र राज्य खडा गरी बसे । कीर्तिपुरमा राज्य गरेको ७२ दिनमा सिद्धिनरसिंह मल्लले सदाको लागि श्रीनिवास मल्ललाई राज्य सुम्पेर धार्मिक जीवन व्यतीत गर्न थाले । त्यसपछि श्रीनिवास मल्ल कीर्तिपुर छोडेर पाटनको गद्दी सम्हाल्न पुगे । (श्रेष्ठ, २०५७:९-१०) श्रीनिवास मल्लले कीर्तिपुर छोडेर गएपछि, कीर्तिपुर पाटनको नै स्वशासित सहरको रूपमा देखियो । कीर्तिपुर मल्ल शासनको अन्तिम समयसम्म पनि पाटनको नै स्वशासित शहर थियो । पृथ्वीनारायण शाहले १८१४ जेष्ठ १९ गते पहिलो पल्ट आक्रमण गरे, १८२१ मा दोस्रो आक्रमण गरे र १८२२ चैत्र शुक्लपक्ष नवमी ३ गते बुधवारका दिन तेस्रो पटक आक्रमण गरी आफ्नो अधीनमा पारे ।

अहिले कीर्तिपुर काठमाडौं जिल्लामा पर्दछ । तर २०३३ सालभन्दा अगाडिसम्म कीर्तिपुर ललितपुर जिल्लामा पर्दथ्यो ।

२.२ जगतपाल वर्माको परिचय

जगतपाल वर्मा जगतपाल महाविहारका निर्माता भएकाले उहाँको बारेमा पनि जान्न आवश्यक छ । जगतपाल वर्मा पाटनका महापात्र थिए । ने.सं. ६३५ को चिलंचो चैत्यको शिलालेख अनुसार यिनले कीर्तिपुरको एउटा उच्च ठकुरी परिवारकी छोरी रूपलक्ष्मी ठकुरीनी सँग विवाह गरेका थिए । त्यस शिलालेखमा उल्लेख भएअनुसार जगतपालकी पत्नी कीर्तिपुरकी हुँदा उनैको प्रेरणामा जगतपालले कीर्तिपुरमा विभिन्न कृतिहरू राखेका थिए । फलस्वरूप उनले कीर्तिपुरमा बाघभैरव मन्दिरको स्थापना गरी ससुराली भेकमा आफ्नो प्रभाव जमाउन सफल रहे ।

यक्षमल्लको मृत्यु पछि केहि समय उनका छोराहरू रायमल्ल, रत्नमल्ल र रण मल्लको संयुक्त शासन चल्यो । उनीहरू मध्ये रत्न मल्ल निकै चलाख भएर निस्के । बाबुको मृत्युपछि काठमाडौँका महापात्रहरूलाई आफ्नो पक्षमा मिलाई उनी कान्तिपुरका राजा बन्न सफल भए । त्यसै समयताका रत्न मल्लले पाटन पिम्बहालका एक प्रधान महापात्र जगतपाल वर्मालाई आफ्नो पक्षमा मिलाई उनी मार्फत अरु महापात्रलाई पनि आफ्नो वंशमा पार्न सफल भए । यसपछि रत्नमल्लको छत्र छाँयामा पाटनको राजकाजमा जगतपाल वर्मा शक्तिमान भै निस्केका थिए । यसबाट जगतपाल वर्माको त्यसबेला राजनैतिक प्रभाव मात्र होईन आर्थिक दृष्टिकोणबाट पनि उत्तिकै सम्पन्न भएकाले कीर्तिपुरलाई धार्मिक, साँस्कृतिक दृष्टिले उल्लेखनीय बनाउन महत्वपूर्ण काम गरेको देखिन्छ । जगतपाल महाविहार पनि पाटन क्षेत्रका १८ महाविहार मध्येको एउटा प्रमुख विहार हुन गयो ।

रत्नमल्लको ने.सं. ६४० मा मृत्यु भए पश्चात जगतपाल वर्माले स्थिति पहिले जस्तो रहेन । कीर्तिपुरको पालिफल गणेशको अभिलेख अनुसार ने.सं. ६४७ को भाद्र महिनाको कुशे औंशी (गोकर्ण औंशी) का दिन पाटन चापागाउँका मानिसहरू आई उनको आफ्नै घरमा जगतपाल वर्मालाई टुक्राटुक्रा गरि मारिदिए । उनको हत्यामा कीर्तिपुरका लुन्ते भन्ने व्यक्ति पनि परेका थिए । लुन्तेको सम्झनामा उनका बाबु आमाले पालिफल गणेशको स्थापना गरेका थिए । उक्त गणेश स्थानमा कुशे औंशीको रात्रिमा जागराम बसि पूजा गर्ने गरिन्छ । दुःखद घटना उक्त शिलापत्र राख्नु डेढ महिना अघि घटेको हो भन्ने कुरा उक्त अभिलेखले बताउँछ ।

जगतपाल महाविहारको प्राङ्गणभित्र पाइएको सबै भन्दा पुरानो शिलालेख ने.सं. ६३५ महिनाको रहेको छ । यो शिलालेख ने.सं. ६३५ महिनाको रहेको छ । यो शिलालेख जगतपाल वर्माले महाविहार निर्माण गरी सकेपछि राखेको देखिन्छ । उक्त महाविहार निर्माण पछि आफ्नै नामले जगतपाल वर्मा संस्कारित पद्मकाष्ठ गिरी महाविहार नामाङ्कन गरे । त्यस बखत जसले स्थापना गर्‍यो उसैको नाममा संस्कारित विहार महाविहार भन्ने चलन थियो । यस प्रकारको नाम अक्सर संस्कृतमा राख्ने गरिन्थ्यो ।

ने.सं. ६३५ भन्दा पहिले नै यो चैत्यको स्थापना भैसकेको थियो वा जगतपाल वर्माले चैत्य स्थापना गरेको हो भन्ने कुरा स्पष्ट छैन । यस सम्बन्धमा दुई किसिमका अड्कल रहेको पाइन्छ । पहिलो यस ठाउँमा सानो ढिस्कोको रूपमा चैत्य पहिले देखि नै थियो । जसलाई जगतपाल वर्माले जगतपाल महाविहारको स्थापना पछि जिर्णोद्धार गरी हालको स्वरूपमा ल्यायो विहार वास्तुकला अनुसार महाविहार भित्र चैत्य पनि अभिन्न अंग हुने भएकाले जगतपाल महाविहार अन्तर्गत नै यस चैत्यलाई समाहित गरेको हुन सक्छ । कीर्तिपुरका बज्राचार्यहरूको एउटै मात्र महाविहार यो जगतपाल महाविहार हुनु र यसैसँग सम्बन्धित बज्राचार्यहरूद्वारा नै यस चैत्यको नित्यपूजा हुने गरेबाट यस कुरामा थप पुष्टि मिल्दछ । दोस्रो जगतपाल महाविहारको स्थापना संगै विहार वास्तुकला अनुसार चिलंच्व चैत्यलाई संगै समाहित गरियो ।

ललितपुर ईलाका (ल.पु.ई.) अन्तर्गत रहेको कीर्तिपुर क्षेत्र पञ्चायत कालमा काठमाडौं अन्तर्गत पार्न लगियो । वि.सं. २०२२ सालमा नेपाल अधिराज्यलाई ७५ जिल्लामा बाँडफाँड गर्दा बागमति बाट पारी भएको कारणले हाल यो काठमाडौं भित्र पर्न गएको हो । कुनै पनि धार्मिक कार्य गर्नु पर्दा पाटन (ललितपुर) को अठार महाविहारहरू संगै समन्वय गर्ने चलन आज सम्म पनि छ । ललितपुर इलाकाको अठार महाविहारहरू मध्ये जगतपाल महाविहार पनि एउटा भएको हुँदा पाटनका विहारहरूमा सम्पन्न गरिने कार्यक्रमहरूमा परम्परा देखि अहिले सम्म सहभागी हुँदै आइरहेको छ । वहालको कुनै पनि निर्णायक परिस्थितिमा यिनै अठार वहालका चक्रेश्वर (आजू) समूहले निर्णय गर्छ । महाविहार भित्रको कला, संस्कृति, पूजा विधि ललितपुर क्षेत्र सँग धेरै समानता रहेको छ ।

२.३ चिलंच्व चैत्यको प्राङ्गण

चिलंचो प्राङ्गणको मूल प्रवेश द्वार पूर्व पट्टि रहेको छ । सिंहदुवाल टोलबाट सोभै पर्ने चिलंचो प्राङ्गणको प्रवेश द्वारका लागि कालो ढुङ्गा विछ्याएको पेटी रहेको छ । उक्त पेटीमा लुकमा चः प्रतिस्थापन गरीएको छ । चिलंचो प्राङ्गणबाट हुने देवीदेवताको जात्रा, प्राङ्गण भित्र वसोवास गर्नेहरूको विवाह आदि संस्कार गर्दा लुकमा चः अगाडी राखी पूजा गरेर मात्र चिलंचो वहाल भित्र प्रवेश गराईन्छ । त्यसपछि दायाँबायाँ ढुङ्गाका दुई ठूला सिंहहरू राखिएका छन् । प्रत्येक महाविहारहरूको प्रवेशद्वारमा जस्तै यहाँ पनि गणेश र महाकालका मूर्तिहरू छन् । प्रवेशद्वारको बाँया बाहिरी भागमा कुनैपनि शुभकार्य आरम्भ गर्दा चाहिने गणेश र बाँया धर्मरक्षकका रूपमा महाकालको मूर्ति स्थापना गरिएको हुन्छ । यहाँ घरको भित्तामा बाहिरी भागमा बाँया पट्टि हनुमानको मूर्ति रहेको छ । वि.सं.२०३३ साल फागुन कृष्ण औंसीका दिन राम लक्ष्मण र सीता सहित हनुमानको मूर्ति स्थानिय समाजसेवि भाई महर्जन द्वारा स्थापना भएको थियो ।

प्रवेशद्वार भित्र पुगेपछि लामो ढुङ्गाको सिंठी चढनु पर्दछ, त्यसपछि चिलंचो प्रांगणमा प्रवेश हुन्छ । चिलंचो चोक प्रवेश गर्दा पूर्व दिशाको दाँयावाँया दुईवटा पाटी रहेका छन् । त्यस्तै दक्षिण दिशाको बीच भागमा जगतपाल महाविहार वाँकी चारै तर्फको भागमा बज्राचार्यहरूको घर रहेका छन् । यस सतहको पूर्व पट्टि दाँया तेलिया ईटाको कलात्मक चैत्य, गुरु वज्रसत्वको मूर्ति, अष्टकोणमा ईटाको चैत्य र आग्नेय कोणतिर ढुङ्गाको चैत्य रहको छ । पूर्व वाँया पानी खानको लागि जर्ँ हिटि राखिएको छ भने एउटा ढुङ्गाको चैत्य पनि राखिएको छ । यसै चैत्य सँगै केही वर्ष अघि दूर्भाग्यबस पानी ट्याँकी निर्माण गरीएको छ । दक्षिण दिशामा जगतपाल महाविहार सँगै बाँया सेतो चून लगाएको चैत्य स्थापना गरीएको छ । चिलंचो प्राङ्गण ५० मी. X ५० मी. वर्गाकार जमिनमा रहेको छ ।

चौथो सतह ३५.७५ मीटर X ३५.७५ मीटर वर्गाकार क्षेत्र, चारैतिर सानो पर्खाल र पर्खाल माथी फलामको रेलिङ्गले घेरि बनाइएको छ । चार दिशामा चारवटा फलामकै ढोका र ढोकाको दाँया र बाँयाको सिँह मूर्ति राखिएका छन् । पूर्व पट्टी प्रवेश गर्दा ढुङ्गाको खुड्किला सकिने बित्तिकै दाँया र बाँया दुईवटा पाटी रहेका छन् । बाँया पाटीमा तामाको आर्यानामसंगीतिको मूर्ति स्थापित छ । दाँया पाटीमा दैनिक भजन हुने गर्दछ । सिँडिकै सामुन्ने सिँह जस्मा शिलालेख सहितको ढुङ्गाको खम्बा (धर्मस्तम्भ) छ । यस सतहको पूर्वी

भागको वीचमा अष्टमंगल सहितको ठूलो धर्मधातु रहेको छ । यस धर्मधातुलाई पित्तलको मण्डलले ढाकेको छ । त्यसको माथि ढलोटको वज्र प्रतिस्थापन गरिएको छ । धर्मधातु सँगै दाँया घण्टा भुण्ड्याउने ढुङ्गाको खम्बा रहेको छ । पुरानो घण्टा चोरी भएकोले यसमा नयाँ घण्टा र स-साना चारवटा ओम् मणि पद्मे हूँ लेखिएको माने राखिएको छ । धर्मधातुको बाँया कालो ढुङ्गाबाट निर्मित कलात्मक चैत्य रहेको छ । आग्नेय कोणमा षड्क्षरी लोकेश्वरको मूर्ति स्थापना गरिएको छ । ईशान कोणमा दुईवटा सानो ढुङ्गाको मण्डप रहेको छ । वि.सं. २०५१ सालमा राखिएको ठूलो ओम् मणि पद्मे हूँ मन्त्र रहेको तामाको माने छ । मल चैत्य सँगै निर्माण गरीएको तर मल चैत्य भन्दा साना तर साना चैत्यको तुलनामा ठूलो एकै स्वरूपका चारवटा चैत्य पनि स्थापित छन् । यी चारवटा चैत्यहरू मूल चैत्यको ईशान, आग्नेय, नैऋत्य र वायव्य कोणमा रहेका छन् । यसै सतहको दक्षिण दिशामा ने.सं.१९१० मा निर्मित ईटाको अस्थि चैत्य रहेको छ । चैत्य अगाडी रहेको सानो खाल्डोमा गूठी भित्रका गूठीयारहरूले श्राद्ध गर्दा पिण्ड विसर्जन गर्न ल्याईन्छ । नैऋत्य कोणमा बसुन्धाराको मूर्ति वि.सं.२०५३ सालको मंसिरमा जगतपाल महाविहार सँघका सदस्य निलवज्र बज्राचार्यद्वारा प्रतिस्थापित गरेको छ । मुख्य चैत्यको मध्य भागको पश्चिममा सानो चैत्य रहेको छ । वायव्य कोणमा पनि सेतो चून लगाइएको चैत्य छ । मूल चैत्यको उत्तरमा सानो पोखरी रहेको छ, आकाशबाट पानी नपरे देशमा खडेरी लाग्दा पानी माग्नुको लागि पूजा गरिने यस ठाउँमा नागको पूजा गर्दा वर्षा हुन्छ, भन्ने भनाई छ । हाल सम्म पनि खडेरीको समय यस ठाउँमा नागको पूजा गर्दा वर्षा हुन्छ, भन्ने जनविश्वास रहेको छ । पोखरी सँगै ने.सं. १९९९ को भाद्र महिनामा मैत्रि बोधिसत्वको मूर्ति स्थापना गरिएको छ । उत्तर पूर्व कुनामा स्वयम्भुको प्रतिक स्वरूप ढुङ्गाको दुईवटा मण्डप स्थापना गरिएको छ ।

मूल चैत्यको दाँया पेटी मनि भित्तामा शाक्यमुनि बुद्ध र दाँया बाँया दुई बोधिसत्वहरूको मूर्ति छ । चैत्यको पूर्वउत्तरपेटीमा ठूलो घण्टा स्थापना गरिएको छ । त्यसको मुनि घण्टा र गोदाल चढाउने भक्तको सालिक र शिलापत्र राखिएको छ । उक्त शिलापत्र अनुसार ने.सं ८७६ (वि.सं १८१३) वैशाख शुक्ल षष्ठीका दिन चढाइएको उल्लेख छ । मुख्य चैत्य माथी जाने सिँढीको दाँया बाँया ठूलो ढुङ्गाको हात्ति राखिएको छ । हात्तिमा लेखिएको शिलापत्र अनुसार ने.सं ७८९ आश्विनमा स्थापना भएको हो । सिँढी माथी जाँदा अक्षोभ्य तथागतको मूर्ति छ, भने दाँयाबाँया लोकेश्वरको मूर्ति छ । दाँया लोकेश्वरको मूर्ति स्पष्ट छैन लोकेश्वरको पादपीठमा अभिलेख छ । चैत्यको चारैतिर वीचमा अक्षोभ्य, रत्नसम्भव, अमिताभ

र अमोघसिद्धि तथागतको मूर्ति छ । त्यस्तै चैत्यको चारै कुनामा लाचनी, मामकी, पाण्डरा र आर्यताराका मूर्ति रहेको छ । यस सँगै चिलँचव चैत्यको कलात्मक चौथो सतह पूरा हुन्छ । (श्रेष्ठ, २०५७ : पृ.५९)

२.४ आगँ छैं (आगम घर)

चिलँचो चैत्यलाई मुख्य केन्द्र बनाई जगतपाल वर्माले ने.सं.६३५ जेष्ठमा यो विहार निर्माण गरेका थिए । पुरानो स्वरूपमा बनाईएको यस महाविहारको एक तर्फ मुल देवताको मन्दिरको भाग छुट्याईएको छ । तीन तल्ले दुई नाले यस विहारको पूर्व पश्चिम लम्बाई ६० फुट र उत्तर दक्षिण चौडाई २२ फुट छन् । उक्त महाविहारको भूईँ तल्लामा तीन वटा ढोका रहेको छ । बीचको ढोका अगाडी दुई ठूला सिंहको मूर्ति राखिएको छ । सिंहको मूर्तिको तल स्थापना गरीएको साल र अन्य विवरण उल्लेख गरेको छ । बीचको ढोका भित्र महाविहारको मूल क्वा:पाद्यो (अक्षोभ्य बुद्ध) उत्तराभिमुख गरी राखिएको छ । सबै भक्तजनहरूले यसै ढोकामा उभिई भित्र क्वापाद्यः (अक्षोभ्य बुद्ध) को पूजा गर्ने चलन छ । बज्राचार्य पुजारी बाहेक अन्यलाई यहाँ प्रवेश निषेध छ । पर्वका दिनहरूमा यिनै पुजारीद्वारा सबै भक्तजनले ल्याएको पूजा गरिदिने चलन थियो । मूल ढोका माथि एउटा तोरण छ, जुन तोरणहरू मध्येकै एउटा विशिष्ट कलात्मक तोरण मानिन्छ । महाविहारको पूर्वको ढोका भित्र भण्डारको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यस ढोका माथि त्रिखाभ्याल राखिएको छ, यस भ्यालमाथि कलात्मक स-साना तोरणहरू समेत बनाएर राखिएको छन् । महाविहारको पश्चिम ढोकाबाट पसेर माथि जाँदा पहिलो तल्लामा बुद्ध, धर्म र संघको रूपमा प्रज्ञापारमिता र षड्क्षरी लोकेश्वर र ताराको भित्ते चित्रहरू कोरिएको ठुलो कोठा आउँछ । जगतपाल वर्माको अभिलेखमा पनि यहाँ विभिन्न किसिमको चित्रकोरेको र उक्त चित्रकलाको विशेषताका बारेमा उल्लेख भएको छ । यस कोठा भित्रको कोठामा स्थानीय बज्राचार्यहरूको आगम देवता छ । यी देवीको नाम शिलापत्रमा उल्लेख भएअनुसार *पिवखादेव* (चक्रसम्बर बज्रदेवी) हो । मुख्य चक्रेश्वर थपाजु र अन्य चौध जना स्थविरहरूले पालैपालो पूजा गर्ने यी देवी आलिङ्गन यौन मुद्रामा भएकाले दीक्षा नभएका व्यक्तिहरूलाई देखाउने गरिदैन । निलो वर्ण भएका चक्रसम्बरले रातो वर्णको बज्रदेवीलाई आलिङ्गण मुद्रामा लिएको छ । चक्रसम्बरको चारैतिर चार मुख रहेको छ भने शिरमाथि विश्वव्रज रहेको छ । ती चार मुखलाई आनन्द (निलो वर्ण), परमानन्द (पहेलो वर्ण), विरमानन्द (रातो वर्ण),

सहजानन्द (हरियो वर्ण) भनिन्छ । त्यस्तै दायाँ र बायाँ ६, ६ गरि बाह्रवटा हात रहेका छन्, ती हातहरूले कमलबज्र, घण्टा, गजचर्म, डमरु, खट्वाङ्ग, कर्त्रि, पात्र, परशु, पास, त्रिशुल र ब्रम्हशिर लिइएको छ । शिरमा दायाँ चन्द्र र बायाँ शुक्लमूण्ड रहेको छ । गलामा ५० वटा नर शिरको माला लगाएको छ, भने ६ प्रकारको गहना रुद्र, कण्ठी, कुण्डल, रेचक, मेखला र घँघला लगाएको छ । कमरमा बाघको छालाले बेरिएको छ, दाँया खुट्टाले रातो वर्णको आलीलाई र बायाँ खुट्टा चक्रसम्बरको दायाँ खुट्टामा जोडिएको देखिन्छ । एउटा हातमा कर्त्रि र अर्को हातमा कपाल पात्र लिएको छ ।

महाविहारको मूल आगम देवता सबैभन्दा पूर्वमा रहेको सानो कोठामा छ भने बाहिर भित्तेचित्र रहेको कोठामा महाविहारका जेठा (थकाली) दशपारमिता आजूहरू बस्ने गर्छन् । प्रत्येक आजूहरू बस्ने ठाउँको पछाडि भित्तामा एक एक वटा खोपा (सामान राख्ने ठाउँ) छ, जसमा बुद्ध धर्म सँग सम्बन्धित काठको विभिन्न देव मूर्ति राखिएको हुन्छ ।

चोटा तल्ला सबै खुल्ला हलको रूपमा छ । प्राचीनकालमा यस तल्लामा विमाभ्याल अथवा विधिभ्याल राखी बनाइएको थियो । तर वि.सं. १९९० सालमा भएको विनासकारी भूकम्पको समयमा भत्केपछि पून निर्माणको बेला सजिलोको निमित्त केवल बार्दली निकाली बनाइएको छ । यस तल्लामा बज्राचार्यहरूको भोज, भतेर तथा सभा, मिटिङ्ग गरिन्छ । यस तल्लाको पूर्व पट्टि स-साना दुई वटा भण्डार कोठा बनाईएको छ । अगाडिको मोहडा पुरा बार्दली राखी खुल्ला गरिएको हुँदा महाविहारको सम्पूर्ण क्षेत्र यहाँबाट राम्रो देखिन्छ । (श्रेष्ठ, २०५७:६७)

यस महाविहारको निर्माण सँगसँगै बीचको ढोका (क्वा:पाद्य) बाहिर दायाँ बायाँ शारीपुत्र र मौदगल्यायणका मूर्तिहरू स्थापना गरिएको थियो । उक्त मूर्तिहरू वि.सं. २०४९ मा चोरी भैसकेको छ । यसको ठीक अगाडि पेट्टीमा ने.सं. ८३४ र ८३७ मा प्रतिस्थापन गरिएका दुई वटा ढुङ्गाका सिंह राखिएका छन् । सिंह भन्दा पश्चिममा घण्टा भुण्डाइएको छ । महाविहार भित्र पाईएको टुँडालहरूको मिति अध्ययन गर्दा समय समयमा यो महाविहार जिर्णोद्धार हुँदै गएको देखिन्छ । महाविहार बनेको ११४ वर्ष पछि नै यसमा केहि कार्य भएको कुरा टुँडालहरूको मध्येको एउटा टुँडालमा कुँडिएको ने.सं. ७४९ भएबाट थाहा पाउन सकिन्छ । त्यसको ५१ वर्ष पछि पूनः अर्को टुँडालमा सम्बत् ८०० लेखिएकोले त्यस साल

पनि महाविहार जिर्णोद्धार भएको तथ्य खुल्न आउँछ । ई.सं. १९३४ सालको महाभूकम्पमा कीर्तिपुरको कुनै पनि स्मारकमा नोक्सानी पुगेको थिएन । तर समय समयको हुरी बतासले गर्दा यसको छाना अक्सर बिग्रेर बसेको हुन्थ्यो । ई.सं. १९३४ को भूकम्प पछि काठमाडौं उपत्यकाका अन्य भत्केका मन्दिरहरू तथा पाटीहरूमा जस्ता पाताले छाना लगाई जिर्णोद्धार गरेको बेलामा यस महाविहारको छानामा पनि भिङ्गटीको सट्टा जस्ता पाताले छाएको थियो । छाना भन्दा माथि तीन चूली भएको तामाको गजुर राखिएको छ । सन् २००५ मा स्थानीय गुठीयारहरू मिलेर अन्तिम पटक जिर्णोद्धार गरी हालको अवस्थामा ल्याइएको छ ।

जगतपाल महाविहारको साँस्कृतिक परम्परा संचालन गर्न प्रशस्त जग्गा गुठी राखिएको थियो । प्रत्येक दशपारमिता चक्रेश्वर (आजु) हरूको भागमा प्रति व्यक्ति ४ रोपनीका दरले गुठीमा जग्गाको आयस्ता स्वरूप व्यवस्था गरेको थियो । साथै, भोजको लागि पात र सगुनको लागि ताजा माछाको व्यवस्था गर्न पोखरी समेतको व्यवस्था गरेको छ । पोखरीको रेखदेख गर्न द्योलाहरूलाई लगाइएको पाइन्छ । उक्त पोखरीलाई कीर्तिपुरमा पली पूखु नामले चिनिन्छ । गुठीको समय पूजा गर्न फुलको लागि ४ रोपनी जग्गा कीर्तिपुर बाहिरी गाउँको सडक किनारामा नै व्यवस्था गरी राखेको छ । उक्त जग्गालाई स्थानीय व्यक्तिहरूले फुलबारी बगैँचा भन्ने गर्छ । त्यस जग्गाको संरक्षण गर्न यस महाविहारको पूजारीहरू मध्ये एकलाई चलाउन दिएको छ । यसरी गुठीको सम्पत्ति प्रशस्त रहेको छ । साथै केही जग्गाहरू संरक्षणको अभावमा जजस्ले भोग गरिरहेको छ । उनीहरूले नै बदमासी गरी गुठीको सम्पत्तिको जग्गा बेचेर पैसा लिएको छ ।

२.५ जगतपाल महाविहार अन्तर्गतका कचा बहालहरू (शाखा विहारहरू)

नेपाल उपत्यकामा विहारहरू ५०० भन्दा बढि छन् । सामान्यतया यस्ता विहारहरू मूल विहार (मू:बहा), शाखा विहार (कचा बहा:), तथा बहि विहारमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । हरेक ठूला महाविहार विहार अन्तर्गत केहि शाखा विहारहरू (कचा बहाल) पनि रहेको हुन्छ । कुनै रुख हुन त्यसमा हाँगा भए जस्तै नेवारी भाषामा रुखको हाँगालाई कचा भनिन्छ । त्यसैगरी यस्ता शाखा विहारलाई कचा बहाल भनिन्छ । जगतपाल महाविहारको पनि पाँच वटा कचा बहाल (शाखा विहारहरू) छन् । यी पाँच कचा बहालहरू हर्षकीर्ति विहार (च्चे बहा:), महेन्द्रकीर्ति विहार(कुसी बहा:), जीवधर्म विहार(याक बहा:), र पद्मकीर्ति विहार (चिथु बही) हुन् । प्रत्येक विहारहरूको लिखौटमा संस्कृत नाम हुन्छ भने

बोलिचालीमा नेवारी नाम पनि साथसाथै चलिरहेको हुन्छ । त्यसैले प्रत्येकको दुई नाम संस्कृत र नेवारी नाम आएको हो । (श्रेष्ठ, २०५७ : ६६-७३)

प्रत्येकको छोटकरी वर्णन:

२.५.१. याक बाहा

जगतपाल महाविहारको बायव्य कोणमा करिब १०० मिटरको दूरीमा यो बहाल अवस्थित छ । याक बहाल भन्नाले यक्लो बहाल भन्ने अर्थ लाग्छ । तर संस्कृत नाम जीवधर्म विहार हो । ने.सं.८०६ को शिलापत्र अनुसार यो बहालको उद्घाटन राजा सिद्धिनरसिंह मल्लको उपस्थितिमा ने.सं. ७६७ जेष्ठ कृष्ण चतुर्दशीका दिन गरिएको थियो ।

पूर्वाभिमुख यस बहालको प्रवेशद्वारमा पुरानो ढोका र ढोका माथि सिंहाकृति कुँदिएको छ । मूल आगमघरको पूर्व रूप नष्ट भैसकेको छ । तर अवशेष स्वरूप प्रवेशद्वार माथि पासुखा भ्याल र दायाँ बायाँ एक एक वटा गः भ्यालहरू भने पुरानै प्रयोग भैरहेका छन् । आगमघर अगाडि चोकमा एउटा शिखराकूट चैत्य र त्यससँग धर्म धातु मण्डल छ । धर्मधातु मण्डलमा थप एक नाम संगितिको मूर्ति कुँदिएको छ । आगमघर भित्र गणेश महाकाल सम्बर देव, , तारा र अन्य देवदेवीका मूर्तिहरू राखिएका छन् । ती मूर्तिहरू ने.सं. ७८३ मा चन्द्रज्योतिले आफ्ना बाबु जीवधर्मका नाउँमा चढाएका थिए ।

यस विहारको संघमा पनि एक परिवार बज्रचार्य मात्र रहेको छ । तिनैद्वारा दैनिक पूजाआजा हुँदै आएको छ । यस बहालको गुठी संचालन गर्न कारो बुं र बरबुंको गरी ४ रोपनी जग्गा भएको पनि शिलालेखमा उल्लेख गरिएको छ । यस विहारका पूजारी जगतपाल महाविहार संघका सदस्य पनि हुन् । (श्रेष्ठ, २०५७:पृ.६७)

२.५.२. हर्षकीर्ति बिहार (च्चे बाहाः)

हर्षकीर्ति विहार सिंहदुवाल टोलमा अवस्थित छ । जगतपाल महाविहार पस्ने मूल प्रवेश मार्गसँगै दक्षिणमा रहेको यो बिहारलाई साधारण बोलीचालीमा च्चे बाहाः (माथिल्लो बिहार) भन्ने गरिन्छ । संस्कृतमा यसको नाम हर्षकीर्ति महाविहार हो । यो बहाल ने.सं. ७६२ अघि नै बनिसकेको देखिन्छ किनभने त्यस साल यहाँ शाक्यमुनि बुद्ध, धर्मधातु

बागीश्वर आदि मूर्ति चढाएका थिए । नाताली शोखाई भन्ने व्यक्तिले यसको स्थापना त्यसै साल भएको व्यहोरा लेखेकी छिन् ।

यो बहालको पूर्व रूप हाल छैन । स्थापनाको केहि काल पछि भत्कीन गए पछि यसको जीर्णोद्धार राम्रोसँग हुन सकेन । आगमघर जीर्णोद्धार पछि सानो तुल्याइएको देखिन्छ । आगमघरको मूल ढोका मात्रै यसको पुरानो अवशेष हो । त्यस माथिको पाशुका भ्याल पनि केवल खडिप्त अवस्थामा मात्र बाँकी छ । चोकको भूँइमा तेलिया ईटाले छापेको छ र बीचमा एउटा शिखराकूट चैत्य र धर्मधातु मण्डल स्थापना भएको छ । बाँकी चोकका दुवैतर्फका घरहरू व्यक्तिगत भएको र यसको संरक्षणमा पनि त्यति ध्यान पुऱ्याउन नसकेको देखिन्छ । यसको गुठी जग्गा त्रिभुवन विश्वविद्यालयले अधिग्रहण गरेपछि कीर्तिपुरका अन्य स्मारकहरू जस्तै यो विहार पनि अधोगति तिर लागेको छ । ऐतिहासिक रूपमा ने.सं.९३७ (ई.सं. १८१७) सम्म यहाँ राम्रै सँग धार्मिक कार्य हुने गरेको तथ्य त्यस वर्ष धर्मधातु मण्डलमा तामाको मण्डपले छोपी चढाएको व्यहोरा बाट स्पष्ट हुन्छ ।

यस बहालको संघमा दुई वज्राचार्य परिवार भए पनि केवल एउटै परिवारले हेर्दछ । हाल सम्म दैनिक नित्य पूजाआजा तिनैबाट हुँदै आएको छ । उनी जगतपाल महाविहार संघका सदस्य पनि हुन् ।

२.५.३. करुणाकर बिहार (क्वे बाहाः)

कीर्तिपुरको तःजाफ टोलमा करुणाकर विहार अवस्थित छ । यो बहाल तःजाफ टोलको सडक सतहभन्दा एक तल्ला माथि चोक भित्र यो विहार रहेको छ । साधारण बोलीचालीमा यसलाई क्वे बाहाः भनिन्छ । क्वे बाहाः भनेको तल्लो बाहाः हो । हर्षकीर्ति विहार (क्वे बाहाः) भन्दा सतहमा यो तल परेको हुनाले क्वे बाहाः भनिएको हो । संस्कृतमा यस विहारको नाम करुणाकर विहार हो ।

बहालको मूल आगमघर चोकको पश्चिम पट्टि छ, मूल आगमघरमा पस्ने ढोकामाथि लामो पाशुका भ्याल र त्यस भन्दा माथि एउटा मात्रै भए पनि विधि भ्याल बनाइएको छ । विधि भ्यालको दायाँ बायाँ याक भ्याल र पाशुका भ्यालको दायाँ बायाँ आँखि भ्याल (तिकी भ्याः) जडिएको छ । त्यस्तै भूईँ तल्लामा आगमको मूलढोका भन्दा पर दुवै तर्फ एक एक वटा ढोका जडान गरिएका छन् । केही वर्ष पूर्व सम्म विधि भ्यालको माथि

भिंगांटिको छाना थियो । त्यस माथि तल्ला थपि आधुनिक घर बनाइएको छ । त्यसैगरी चोकका अन्य घरहरू पनि आधुनिक बन्दै गएका छन् ।

चोक सानै भएपनि तेलिया ईटाले छापेको छ । बीचमा शिखराकुट चैन्य प्रतिष्ठापन गरिएको छ । यहाँ धर्मधातु छैन । पुरानो चैत्य संगै एउटा शिलापत्र अड्याई राखेको थियो, हाल त्यो शिलापत्र त्यहाँ छैन । स्व. फादर लकले उक्त शिलापत्र ने.सं. ७५३ को भनि लेखेका छन् । तर त्यसको व्यहोरा उल्लेख गरेको पाइएन । यस बिहारको बारे त्यहाँ पूजा गर्दा गाईने चर्या (चःचा) गीतमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

प्रवेशद्वारबाट पस्ना साथ दायाँ गणेश र महाकालको मूर्ति रहेका छन् । यस बिहारमा प्रवेश गर्दा अन्य बिहारमा जस्तो आगम घर सामुने पर्दैन । दक्षिणतिर तःजाफःबाट पसी देब्रे फर्किदा मात्र आगम घर पर्दछ । आगमघर पूर्वाभिमूख छ । तर प्रवेशद्वार भने दक्षिण दिशामा पर्दछ । बिहार वास्तुकलामा यस्तो विरलै मात्र पाइन्छ । यस बिहारको क्वापाद्यःअक्षोभ्य बुद्ध हुन् । मूल ढोका माथि यिनै बुद्धको सानो मूर्ति कुँदिएको छ । यस बिहारको संघमा चार परिवार बज्राचार्यहरू छन् । यी सबै जगतपाल महाबिहार संघका सदस्य पनि हुन् । चार बज्राचार्य परिवार सदस्यहरू भए भएपनि यस बिहारमा धार्मिक कार्यहरू केवल एउटै परिवारले गर्ने गर्दछ । हाल सम्म दैनिक नित्य पूजा तिनैबाट हुँदै आएको छ । विभिन्न पर्वहरू (दशैं, दिसिपूजा, श्रीपञ्चमी पूजा, वसुन्धरा पूजा, आदि) नित्यपूजा चलाउने परिवारबाट नै हुँदै आएको छ । यस बिहारको गुठी जग्गा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको अधिग्रहणमा परे तापनि क्षतिपूर्ति स्वरूप केही रकम बसेनी गुठी संस्थानबाट पाई आएको छ ।

२.५.४. महेन्द्रकीर्ति बिहार (कुसी बाहाः)

जगतपाल महाबिहारको पश्चिम कुचिचा टोलमा महेन्द्रकीर्ति बिहार अवस्थित छ । बाटोको सतहभन्दा एक तल्ला तल घर लाइनको पछाडिपट्टि यो सानो बहाल रहेको छ । स्थानीय व्यक्तिहरू यसलाई टोलको नामबाटै कुसि बाहाः भन्दछन् । संस्कृतमा यस बिहारको नाम महेन्द्रकीर्ति बिहार हो । यस बहालमा प्रवेश गर्ने प्रवेशद्वार पनि व्यक्ति विशेषको घरबाट पस्नु पर्ने भएकोले भट्ट हेर्दा कुनै बहाल जस्तो देखिदैन । तर भित्र सानो पुरानो र सुरक्षित बहाल छ । यसको पूर्वरूप पनि परिवर्तन भैसकेको छ ।

मूल आगमघर उत्तर फर्केको छ । क्वापाद्यःको रूपमा अक्षोभ्य बुद्धको मूर्ति प्रतिष्ठानपित छ । आगमको प्रवेशद्वारको दुवै तर्फ एक एक वटा आँखी भ्यालहरू र त्यस भन्दा पर एक एक वटा ढोका छन् । पहिलो तल्ला आगमको माथि पाशुका भ्याल र त्यसको दायाँ बायाँ आँखी भ्याल छन् ।

चोक सानो चतुष्कोणमा बनाइ पेटी भन्दा एक फुट गहिरो सतह निकालेर तेलिया ईटाले छापिएको छ । आगमघरको नजिक पारी चोकको बीचमा शिखराकूट चैत्य निर्माण गरिएको छ । त्यस चैत्यमा भएको ताराका मूर्तिहरू सानो भए पनि आकर्षक ढंगले सन्तुलित कलाकारिता भएको पाइन्छ । बहाल सानो भएपनि प्राचिनता झल्काउने अवशेषहरू प्रशस्त पाइन्छ । यस बहालको संघमा एउटै बज्राचार्य परिवार छ । दैनिक नित्य पूजा तिनैबाट हुँदै आएको छ । उनी पनि जगतपाल महाविहार संघका सदस्य हुन् । यो बहाल व्यक्तिगत जस्तै देखिन्छ ।

२.५.५. पद्मकीर्ति बिहार (चिथु बिहार)

जगतपाल महाविहार चिथु टोलमा अवस्थित छ । यो विहार अन्य विहारको प्राङ्गण भन्दा ठूलो भएपनि हाल यसविहारको आगमघर भने अन्य विहारको तुलनामा साह्रै सानो छ । सायद प्रतिष्ठापन गरेको केहि समय पछि भत्केर गई दायाँ बायाँबाट अतिक्रमण हुन गएको देखिन्छ । पुरानो स्वरूप थोरै मात्रै बाँकी छ । आगमघर बाहेक चारैतर्फका घरहरू आधुनिक बनिसकेको छ । चोकको सतहमा रहेको तेलिया ईटा र आगमघर मात्र यसको पुरानो स्वरूप हो ।

पद्मकीर्ति बिहारलाई स्थानिय व्यक्तिहरूले चिथु बहिः भन्ने गर्छ । यो विहारमा बज्राचार्य नभै शाक्यहरूको मात्र संघ भएको हुनाले बहिःको संज्ञा दिएको हुनु पर्दछ । यो विहार ने.सं. ७७१ भन्दा पुरानो देखिन्छ । उक्त सालमा यहाँ अग्निशाला बनाई धेरै शाक्य भिच्छुहरूले विभिन्न वस्तु दान दिएका थिए । उत्तराभिमुख गरी बनाइएको यस विहार सडकको सतह भन्दा दुई तल्ला माथि छ । लामो खुडकिला चढिसकेपछि मात्र मूल प्रवेशद्वार पस्ना साथ दायाँ गणेश र महाकालको मूर्ति छ । यहाँ भएको महाकाल मूर्तिलाई कीर्तिपुरका वासिन्दा विशेष रूपले मादन्छन् ।

क्वापाद्यःको रूपमा यहाँ समन्तभद्र बोधिसत्वको मूर्ति पूजा गरिन्छ । प्रवज्जित भएको सदस्यहरू मध्येबाट क्रमशः पालै पालो पूजा गरिन्छ । आगमघर माथिको तल्लाको बीचमा पाशुका भ्याल र उक्त भ्यालको दायाँ बायाँ आँखी भ्याल राखिएको छ । आगमघर भित्रको मूलदेवता सन् १९८५/८६ तिर चोरी भएपछि हाल आगम देवता अड्याई राखेको काष्ठफलकमात्र बाँकी छ । तर पनि पालो पर्ने संघका सदस्यबाट दैनिक नित्य पूजा भने गर्दै आएको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय स्थापनाको बेला यहाँको जग्गा अधिग्रहणमा परेको हुँदा हाल यस बिहारको कुनै आयश्रोत छैन ।

यस पद्मकीर्ति बिहार (चिथु बहिः) एउटामा नित्य पूजा एवं अन्य कार्यहरू कीर्तिपुरका शाक्यहरूको सर्वसंघबाट गर्दै आएको छ । यस बिहारमा शाक्य संघको चूडाकर्महरू समेत गरिन्छ भने अन्य अन्य चार शाखा बिहारहरूमा चूडाकर्म गरिदैन । यो बिहारको संघमा ४५ ४५ जना प्रवजित शाक्यहरूको संघ रहेको छ । चूडाकर्म गर्दा चारदिन प्रवज्जित जीवन बिताउने भए तापनि आचार्याभिषेक गर्नुपर्दैन । त्यसकारण यहाँका संघ सदस्यहरूलाई शाक्य भनिएको हो । तर बोलीचाली र शिलालेखहरूमा ब्रम्हचर्य भिच्छुनै भन्ने गरिएको देखिन्छ ।

अध्याय तीन

जगतपाल महाविहारमो गरिने पूजापद्धति तथा मनाइने जात्रापर्वहरू

जगतपाल महाविहार संघ भित्र धेरै धार्मिक तथा साँस्कृतिक कार्यक्रमहरू संचालन हुँदै आइरहेका छन् । जगतपाल महाविहारमा सदस्य हुनको लागि अनिवार्य चूडाकर्म र आचार्यभिषेक भएकै हुनु पर्दछ । तथा जगतपाल महाविहार भित्र सदस्य भईसकेपछि पनि स्थविर, चक्रेश्वर, सर्वसंघहरूले मात्र गरिने पूजाआजा एवं गुठीपालो लिने परम्परा लगायत साँस्कृतिक धार्मिक कार्यहरू हुने भएकाले यहाँ क्रमानुसार पूजापद्धति बारे व्याख्या गरिएको छ ।

३.१ चूडाकर्म संस्कार

बौद्ध भित्र प्रवेश पाउन चूडाकर्म सम्पन्न हुनु अनिवार्य छ । बुद्धद्वारा प्रतिपादित बुद्ध धर्ममा श्रावक (भिक्षु) यानमा प्रवेश भई बहुजन हिताय बहुजन सुखायको निमित्त जगतपाल महाविहार संघ सदस्यहरूले आफ्नो जीवन समर्पण गरिरहेका छन् । चूडाकर्म गर्ने परम्परा कहिले देखि शुरु भयो भन्ने तथ्य एकिकन नभए पनि ऋकुछन्द तथागतले गुणध्वज, प्रभृति, अभयानन्द क्षेत्री आदि विभिन्न कुलका व्यक्तिहरूलाई चूडाकर्म (प्रवज्या) गरिदिए पश्चात यो परम्परा शुरु भयो भन्ने संकेत श्री स्वयम्भू महापुराणमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । वंशावलीमा लिच्छवीराजा शिवदेव स्वयंले महाविहारमा चार दिन सम्म श्रावकचर्या अन्तर्गत भिक्षु जीवनयापन गरेको वर्णन गरेको पाइन्छ । भनिन्छ, चार दिन पछि गुरुको अनुमति लिई उनी गृहस्थ जीवनमा फर्केका थिए । त्यसैले शिवदेवको समय देखि नेपालमा श्रावकयान अन्तर्गत चार दिन मात्र भिक्षु हुने परम्परा शुरु भयो भन्ने देखिन्छ । यसै परम्परालाई अंगिकार गर्दै बुद्ध धर्ममा गृहस्थ जीवनमा बसेर पनि कम्तिमा चार दिन श्रावकयानी भिक्षु हुनु पर्ने अनिवार्य नियम बनाईयो । (बज्राचार्य, २०५६:पृ.२७)

नेपाल उपत्यकामा रहेको महायानी महाविहारका सदस्यहरूका कुलपुत्रहरू अनिवार्य रूपमा चार दिन श्रावकयानी भिक्षु हुनु पर्दछ । यसरी भिक्षु बनाउने कार्यलाई नै चूडाकर्म (वन्दे) संस्कार भनिन्छ । तर भक्तपुरमा कान्तिपुर, पाटन, कीर्तिपुर भन्दा भिन्दै चूडाकर्म (वन्दे) संस्कार गर्दछन्, त्यहाँ चार दिन गर्नु पर्दैन । चूडाकर्मको केहि घण्टामात्र बालकलाई

चिवर लगाइन्छ र त्यहि दिन चिवर त्याग गराई चूडाकर्म संस्कार समाप्त भएको मानिन्छ । साह्रै छोटकरी किसिमले गरिन्छ ।

यो विधि मूलसर्वास्तिवाद विनयवस्तुमा उल्लेखित प्रवज्या ग्रहण विधि र महापण्डित कुलदत्त आचार्यको क्रियासंग्रह पञ्जिका मा उल्लेख भएको प्रवज्या विधि विनय पिटकसँग समानता रहेको पाइन्छ । क्रियासंग्रह पञ्जिका मा यो विधि प्रवज्या कार्यमा शिष्य परीक्षा, त्रिशरण संहिता पञ्चशिक्षापद प्रदान, प्रवज्याग्रहणको लागि प्रार्थना, केशावतार्य तथा स्नान कार्य (शिखालाई छाडी) , शिष्य प्रतिज्ञा एवं भिक्षुनामोचरण, त्रिशरण सहित दशशिक्षापद प्रदान, पात्र, चिवर आदिको लागि अध्येषणा, संघ समक्ष प्रतिवद्धता आदिबाट चर्चा गरिएको छ । (बज्रचार्य, २०५६:पृ ६२)

जगतपाल महाविहारका सदस्यहरूले आफ्ना छोरा नातीहरूलाई यही विधि अनुसार चूडाकर्म गरिआएको पाईन्छ । परम्परा अनुसार चार दिन भिक्षु जीवनमा बस्नु पर्ने अनिवार्य छ, तापनि अन्य विहारहरूमा भन्दा जगतपाल महाविहारको चूडाकर्म विधिमा सामान्यतया केही फरक रहेको पाइन्छ । साधारणतया विजोड ३, ५, ७, ९, ११, १३ वर्ष उमेर पुगेका कुलपुत्रहरूको चूडाकर्म सम्पन्न गरिन्छ । यो भन्दा बढि उमेर भएकाहरूको चूडाकर्म गरिएको उदाहरण भेटिदैन । महाविहारका सम्पूर्ण सदस्यहरू बज्राचार्य मात्र भएको हुँदा क्वाचपाल अर्थात अक्षोभ्य बुद्धको अगाडि र आगम कोठामा चक्रसम्बर बज्रदेवी सामुन्ने चूडाकर्म सम्पन्न गर्ने गरिन्छ । जगतपाल महाविहारका स्थविर श्री पूर्णमान बज्राचार्यको भनाई बाट व्याख्या गरिएको छ ।

चूडाकर्म ज्योतिषीद्वारा हेरिएको साइतमा सम्पन्न गर्ने गरिन्छ । यसैले चूडाकर्म गर्नु पूर्व चूडाकर्म गर्ने बालकको चिनो लिएर ज्योतिषिलाई देखाउनु पर्छ । बालकको चन्द्रायण तिथि अनुसार उमेर, दिन, दशा आदिलाई हेरी चूडाकर्म गर्न मिल्छ वा मिल्दैन भनी ज्योतिषिद्वारा हेरिन्छ । यदि बालकको चिनो अनुसार चूडाकर्म गर्न मिल्ने भएमा कुनदिन गर्न मिल्छ भनि साइत हेरिन्छ । साइतको दिन तय भएपछि त्यो जानकारी सर्वसंघलाई दिइन्छ । त्यस पछि साइतको पूर्जा (दिं पौ) ज्यातिषिद्वारा बनाउन लगाई महाविहारको प्राङ्गण (सूचना पाटी)मा टाँसिन्छ ।

परम्परा अनुसार जगतपाल महाबिहारमा चूडाकर्म गर्नु एक दिन अगाडि ग्वेदां राख्ने कार्य गरिन्छ । साधारणतया संघ सदस्यहरूलाई चूडाकर्म कार्य हुँदै छ भन्ने जानकारी तथा महाबिहारका सम्पूर्ण देवदेवी लगायत मान्यवर स्थविर (आजु) हरूलाई निम्ताको रूपमा ग्वेदां राख्ने गरिन्छ । केही महाबिहारहरूमा चूडाकर्म गर्नु भन्दा चार दिन अगाडि ग्वेदां राख्ने चलन छ । ग्वेदां राखेको दिन दशपारमिता स्थविरहरूद्वारा गुरुमण्डल पूजा गरी पूजाको प्रसाद चूडाकर्म गर्ने बालकलाई दिइन्छ । यसपछिमात्र चूडाकर्म गर्ने कार्य पक्का भएको मानिन्छ ।

जगतपाल महाबिहारमा सामूहिक चूडाकर्म गर्ने परम्परा छैन, यहाँ परिवार परिवारद्वारा आ-आफै चूडाकर्म गर्ने गरिन्छ । यसरी छुट्टाछुट्टै गर्ने भएकोले एक अर्काको साईत जुध्ला भनेर दिं पौ टाँस्ने काम हुन्छ । तर अहिले समय र परिस्थिति अनुसार जगतपाल महाबिहारमा सामूहिक चूडाकर्म गर्ने कार्यको पनि चलन हुँदै आएको छ । यसरी सामूहिक चूडाकर्म गर्दा सबै भन्दा जेठो बालकको चिनो अनुसारको साईत निकालिन्छ । उक्त साईतमा नै सम्पूर्ण बालकको सामूहिक चूडाकर्म गर्ने गरिन्छ ।

चूडाकर्म गर्ने दिन बिहान कूलपुत्रलाई महाबिहारको आगनमा ल्याई नाउद्वारा कपाल (शिखालाई छोडी) खौरीन्छ । कपाल खौरीने काम सकिएपछि चूडाकर्म पूजाको लागि सर सामान तयार गरिन्छ र गुठीका स्थविरहरूलाई ल्याएर यथास्थानमा राखिन्छ । जगतपाल महाबिहारका बज्राचार्यहरू आफै पुरोहित काम गर्ने भएको हुँदा चूडाकर्म गर्ने घरको मूली उपाध्याय र आफ्नो पुरोहित मूलाचार्य बनाई पूजा आरम्भ हुन्छ ।

गृहस्थ जीवनमा बसेका कूलपुत्रहरूले आफु श्रावकयानमा प्रव्रजित हुने चाहना राखि मूलाचार्य र उपाध्याय सँग प्रार्थना गर्छन् । उक्त प्रार्थनालाई मनन गर्दै गुरुवर्गले शिष्य सँग प्रश्न गर्छ । शिष्यले प्रार्थना गर्छ भो गुरु मैले प्रव्रजित हुने संकल्प लिई सकें, कृपया करुणा राखि मलाई प्रव्रजित गरिदिनुस् । त्यस पछि गुरुवर्गले प्रव्रजित गराउनको लागि साधारण वस्त्र त्याग गर्न लगाउँछ । बालकलाई आगमकोठा भित्र चक्रसंस्वर बज्रदेवीको सामुने राखिन्छ । पूजा शुरु गर्नु पूर्व बालकले गुरु सँग आफु प्रव्रज्या व्रत धारण गर्ने मनसाय भएको आग्रह अनुसार गुरुले प्रव्रज्या संस्वर गर्नको लागि बालकलाई बुद्ध सत्य, धर्म सत्य, संघ सत्य भनी तीन पटक बाचा गर्न लगाईन्छ । यसरी बालकले बाचा गरेपछि गुरुद्वारा बालकलाई आफ्नो शिष्यको दर्जा दिई पञ्चशील दिइन्छ ।

पूजा आरम्भ गर्नु भन्दा अघि पूजा अनुसारको मण्डलहरू बनाईन्छ । त्यसमाथि पूजाका सामाग्रीहरू स्थापना गरिन्छ । यसरी स्थापना गरिने सामाग्रीहरू मध्ये बुद्ध धर्म संघ, कलश, ज्वला न्हाय्क, सिन्हमू, कुनाल, पिण्डपात्र, खिक्खलिका (सिलाय् कू), चीवर, कसाःगा, पूवा लिविं, क्व, चिकं (तेल), जज्ञौषधी, पान, सुपारी, पञ्चामृत, पञ्चरत्न, पञ्चगव्य, पञ्चौषधी आदि । अनिवार्य रूपमा चाहिन्छ ।

पूजा सामाग्री यथास्थानमा राखीसकेपछि गुरु र मूलाचार्यद्वारा मण्डल पूजा आरम्भ गरिन्छ । त्यसपछि सिन्हपूजा, रहस्य मण्डल पूजा, त्रिसमाधि पूजा गरि बालकलाई बलि पूजा गराईन्छ । क्रमश कलश पूजा, बुद्ध धर्म संघ पूजा, पञ्चोपचार पूजा अनि बुद्ध वली, धर्म वली र संघ वली दिइन्छ । प्रथमाहुति, ज्ञानाहुति, देवाहुति गरि चूडाकर्म गरिने बालकलाई पञ्चगव्य दिई शंखमा राखिएको जल दिई कूलदेवताको दर्शन गर्न लगिन्छ ।

गुरुद्वारा पञ्चशील धारण गर्ने काम सकेपछि फुपुले थाय्भू समाती केश खौरेर बाँकी भएको शिखा (टुपी) लाई सुन र चाँदीको छुराद्वारा चक्रसम्बर बज्रदेवी सामुने मामाले खौरेने कार्य गर्छ । यो काम ज्योतिषिको साईत अनुसार सम्पन्न गर्नुपर्छ ।

कुनै कुनै महाविहारहरूमा चूडाकर्म गर्नसाथ आचार्यभिषेक गर्नु पर्छ भन्ने अनिवार्यता छैन । शुभविवाह हुनु भन्दा अघि भने आचार्यभिषेक लिइसक्नु पर्छ । जगतपाल महाविहारमा चूडाकर्म गर्ने प्रक्रिया जस्तै चक्रसम्बर बज्रदेवीको अगाडी आफ्नो पुरोहित मूलाचार्य घरको मूली उपाध्याय भई गुरु मण्डल, बुद्ध धर्म संघ, गणचक्र आदि पूजा गरीन्छ । आगम घर बाहिर यज्ञ, होम गरिसके पछि माथि आगम कोठामा कुमारीको पूजा गरिन्छ । यस प्रकारको पूजामा थापी, धौपति, सुकुण्डा, खालवली र गुरुमण्डल राखि थापना पूजा (थापुजा) गरिन्छ । मूलाचार्य (पुरोहित) द्वारा आचार्यभिषेक गरेकालाई मन्त्राभिषेक दिइन्छ । मन्त्राभिषेकको काम सकेपछि जगतपाल महाविहार क्षेत्रमा गणचक्र परिक्रमा गरिन्छ । परिक्रमा पछि आगमकोठा माथि नगई महाविहार अगाडीको जग्यशालामा होम कर्मादि गरिन्छ । यज्ञमा शक्तिस्वरूपी योगिनीहरूलाई आवाहन गरि विविध पूजा संकल्प गर्न स्वयं आचार्यभिषेक लिनेले नै गर्छ । यज्ञ कार्य विसर्जन पछि मूल दियो (त्वादेवा), फँ (एक प्रकारको पाथी), भोटे ताल्चाको साँचो हातमा लिएर सगुन दिई आगम कोठा भित्र बज्राभिषेक दिइ पात्रो लिने काम सकेपछि पूजा विसर्जन हुन्छ ।

माथि उल्लेखित सम्पूर्ण काम समाप्त भए पछि बज्राचार्य पद प्राप्त व्यक्ति आफ्नो घरको पूजा कोठामा गई गुरुमण्डल, समाधि पूजा, देवदेवीको आवाहन गरि बुद्ध धर्म संघको स्मरण सहित पूजा गरिन्छ। पूजाको अन्तमा आफ्नो अगाडीको मण्डलमा अक्षेता, फूल शंखको जलले बिसर्जन गरिन्छ। यस प्रकारको पूजा कार्य दैनिक गर्नुपर्ने छ।

बज्राचार्य पदवि पाउन त्यति सजिलो छैन। महाविहारको गुरु सामुन्ने बसेर पूर्ण रूपमा विनय पालन गरि आचार्य शिक्षा लिई बुद्ध धर्म शुद्ध रूपले पालना गर्नेहरूलाई मात्र बज्राचार्य पदवी दिइन्छ। बज्रयान धर्ममा बज्रयान चर्या गर्न जान्ने आचार्य नै बज्राचार्य हो। यस्तो बज्रायान धर्म भित्रको मार्गमा लीन भएर ज्ञान र दर्शनका कुराहरू सबैलाई बाँड्दै हिड्ने आचार्यलाई नै बज्राचार्य भनिन्छ। तर, अहिले विहारको कार्य प्रविधि विस्तारै ह्रास हुँदै गएको समयमा चूडाकर्म गरिसकेपछि सबैलाई आचार्यभिषेक दिने कार्य भएको छ। आचार्यभिषेक गरिसकेपछि बज्राचार्य भनिन्छ।

साईत अनुसारको काम सकेछि चतुर्सागर पीसकं (चार समुद्रको पानी भरिएको माटोको कलश) पूजा गरिन्छ। पूजा पछि बालकलाई सहश्रदलपद्ममा राखि प्रवज्या विधि अनुसार चतुःसमुद्रजलैः स्नानपयित्वा अर्थात् चार समुद्रको पानीले स्नान गराउनु पर्ने विधि अनुसार चारवटा कलश पानीलाई चार समुद्र जलको भावना गरी स्नान गराइन्छ। यहाँ बौद्ध संघका प्रतिनिधिस्वरूप संघनायक स्थविर (आजु) हरूबाट ती कलश पानीले प्रवजित हुनेलाई स्नान गराइन्छ।

३.२ आचार्यभिषेक

चूडाकर्मको चार दिनपछि त्याग गरेको भोली पल्ट आचार्यभिषेक दिने कार्य हुन्छ। यसरी आचार्यभिषेक दिने कार्यलाई यहाँको जन भाषामा “आचाः लुयगु” भनिन्छ। आचार्यभिषेक प्राप्त नभए सम्पूर्ण रूपमा बज्रजाय मानिदैन। जन्मले बज्रचार्य भए पनि कर्मले ठहर्दैन। बज्र + आचार्य = बज्राचार्य हुने भएकोले बज्राभिषेक घण्टाभिषेक र कलशभिषेक प्राप्त गर्नुपर्दछ। बज्राचार्य, बौद्ध धर्मालम्बी नेवारहरूको पुरोहित हो। पुरोहित काम गर्न पञ्चाभिषेक (मुकुट, बज्र, घण्ट, नाम मन्त्र) प्राप्त गरेको हुनु पर्दछ। यी वस्तु प्राप्त भए पश्चात् पूर्ण रूपमा बज्राचार्य हुन्छ। त्यसपछि यजमान कहा गएर पुरोहित काम गर्नस्वीकृत भएको मानिन्छ। त्यसर्थ चूडाकर्मले मात्र पुग्दैन। त्यसको लगतै आचार्यभिषेक

लिन पनि अनिवार्य हुन्छ । आचार्यभिषेक पश्चात आचार्यसंघको सदस्यता प्राप्त हुन्छ । चूडाकर्म र आचार्यभिषेक गरी संघमा प्रवेश भइसकेका प्रत्येककले आफ्नो विहारको नियम अनुसारको कर्तव्य र दायित्व पालन गर्नु पर्ने हुन्छ । जगतपाल महाविहारका स्थविर श्री पूर्णमान बज्राचार्यको भनाई बाट व्याख्या गरिएको छ ।

कुनै कुनै महाविहारहरूमा चूडाकर्म गर्नसाथ आचार्यभिषेक गर्नु पर्छ भन्ने अनिवार्यता छैन । शुभविवाह हुनु भन्दा अघि भने आचार्यभिषेक लिइसक्नु पर्छ । जगतपाल महाविहारमा चूडाकर्म गर्ने प्रक्रिया जस्तै चक्रसम्बर बज्रदेवीको अगाडी आफ्नो पुरोहित मूलाचार्य घरको मूली उपाध्याय भई गुरु मण्डल, बुद्ध धर्म संघ, गणचक्र आदि पूजा गरिन्छ । आगम घर बाहिर यज्ञ, होम गरिसके पछि माथि अगम कोठामा कुमारीको पूजा गरिन्छ । यस प्रकारको पूजा मा थापी, धौपति, सुकुण्डा, खालवली र गुरुमण्डल राखि थापना पूजा (थापुजा) गरिन्छ । मूलाचार्य (पुरोहित) द्वारा आचार्यभिषेक गरेकालाई मन्त्राभिषेक दिइन्छ । मन्त्राभिषेकको काम सकेपछि जगतपाल महाविहार क्षेत्रमा गणचक्र परिक्रमा गरिन्छ । परिक्रमा पछि आगमकोठा माथि नगई महाविहार अगाडीको जग्यशालामा होम कर्मादि गरिन्छ । यज्ञमा शक्तिस्वरूपी योगिनीहरूलाई आवाहन गरि विविध पूजा संकल्प गर्न स्वयं आचार्यभिषेक लिनेले नै गर्छ । यज्ञ कार्य विसर्जन पछि मूल दियो (त्वादेवा), फँ (एक प्रकारको पाथी), भोटे ताल्चाको साँचो हातमा लिएर सगुन दिई आगम कोठा भित्र आचार्यभिषेक दिई पात्रो लिने काम सकेपछि पूजा विसर्जन हुन्छ ।

माथि उल्लेखित सम्पूर्ण काम समाप्त भए पछि बज्राचार्य पद प्राप्त व्यक्ति आफ्नो घरको पूजा कोठामा गई गुरुमण्डल, समाधि पूजा, देवदेवीको आवाहन गरि बुद्ध धर्म संघको स्मरण सहित पूजा गरिन्छ । पूजाको अन्तमा आफ्नो अगाडीको मण्डलमा अक्षेता, फूल शंखको जलले विसर्जन गरिन्छ । यस प्रकारको पूजा कार्य दैनिक गर्नुपर्ने हुन्छ ।

बज्राचार्य पदवी पाउन त्यति सजिलो छैन । महाविहारको गुरु सामुन्ने बसेर पूर्ण रूपमा विनय पालन गरि आचार्य शिक्षा लिई बुद्ध धर्म शुद्ध रूपले पालना गर्नेहरूलाई मात्र बज्राचार्य पदवी दिइन्छ । बज्रयान धर्ममा बज्रयान चर्या गर्न जान्ने आचार्य नै बज्राचार्य हो । यस्तो बज्रायान धर्म भित्रको मार्गमा लीन भए ज्ञान र दर्शनका कुराहरू सबैलाई बाड्दै हिड्ने आचार्यलाई नै बज्राचार्य भनिन्छ । तर, अहिले विहारको कार्य प्रविद्धि विस्तारै हास हुँदै

गएको समयमा चूडाकर्म गरिसकेपछि सबैलाई आचार्यभिषेक दिने कार्य भईसकेपछि बज्राचार्य भनिन्छ ।

चूडाकर्म र आचार्यभिषेक पछि जगतपाल महाविहार संघको पूर्ण सदस्यता प्राप्त हुन्छ । यसै दिनबाट रोलक्रम अनुसार महाविहारमा गर्नु पर्ने नित्य पूजा, गुठी आदिमा पालो पाउने हुन्छ ।

३.३ जगतपाल महाविहारमा गरिने पूजाहरू

जगतपाल महाविहारमा १५ जना स्थविरहरूको हुन्छन् । ती मध्ये १० स्थविरहरू मूल स्थविरहरूमा गनिन्छन् । भने पाँच जना स्थविरहरूलाई चाँहि *पयँथ* (पञ्च थकाली) भनिन्छ । उनीहरू दान, शील, क्षान्ती, वीर्य, ध्यान, प्रज्ञा, उपाय, प्रनिधि, बल र ज्ञानको प्रतिकका रूपमा भएको हुनाले यी स्थविरहरूलाई दशपारमिता वा छत्रधारी पनि भनिन्छ । जनभाषामा स्थविर हुने कार्यलाई *नायो लुयेगु* भनिन्छ । त्यस्तै थकाली स्थविरलाई जनभाषामा आजु पनि भनिन्छ । जगतपाल महाविहारमा स्थविर हुन सजिलो नभएकाले संघ सदस्यहरूमा स्थविर भएपछि सबैले सम्मानपूर्वक हेरिन्छ । जगतपाल महाविहारमा यी स्थविरहरूले मात्र गरिने नित्य पूजा र मासिक पूजा गर्ने ठाउँहरू छुट्याइएको छ, ती यसप्रकारका छन् ।

३.३.१ महाविहारको आगम कोठामा गर्ने नित्य पूजा

जगतपाल महाविहारको पहिलो तल्लामा एउटा आगमकोठा छ । बिहारको त्यो मुख्य स्थान हो । यहाँ विहान नित्य पूजा गरिन्छ, भने प्रत्येक साँझ घिउ वा तेलको दियो बालिन्छ । यस कोठामा स्थापना गरीएका *पिवखादेव* (चक्रसंवर बज्रदेवी)को स्थानमा नित्यपूजा गर्ने व्यक्तिले विशेष दिक्षा (देखा) प्राप्त गरेको हुनु पर्दछ । महाविहारमा कवलको हिसाबले स्थविर भए पनि यदि उसँग विशेष दिक्षा (जनभाषमा देखा) छैन भने आफ्नै पालो भए पनि नित्यपूजा अरुलाई गर्न लगाउनुपर्ने हुन्छ । जगतपाल महाविहारका स्थवीर श्री पूर्णमान बज्राचार्यको भनाईबाट व्याख्या गरिएको छ ।

आगम कोठामा नित्यपूजागर्नको लागि पञ्चोपचार पूजाको लागि श्री खण्ड, केशर, सीम्रीक, अक्षता, फूल, नैवेद्य, फलफूल, घ्योदेवा (दिप) आदिको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

यस प्रकारको सजाएर राखि पूजागर्न आउँदा सम्बन्धित पालो वालाको घरबाट शुद्ध भएर कसैलाई पनि नछोईकन पूजा थाली लिएर आउनु पर्छ । यदि बीचमा कसैले छोईदिएमा उक्त दिनलाई राम्रो मानिदैन । पूनः पूजा थाली नयाँ राखि नुहाई लुगा फेरेर आउनु पर्ने हुन्छ । यस स्थानमा अनिवार्य रूपमा गुरु मण्डल र समाधि पूजा गरिन्छ ।

पालो अवधि भर आगम घर मै कहि जम्मा गरी राख्नुपर्छ । आफ्नो पालो सकेको दिन पालो बुभाईसके पछि जम्मा गरेको धुलो कुनै नजिकको गंगा (बगिरहेको पानी भएको ठाउँ) मा गई बगाईन्छ । यस प्रकारको परम्परा हाल सम्म पनि कायम रहेको छ । प्रत्येक महिनाको प्रतिपदाको दिन पालो बुभाउने गरिन्छ ।

३.३.२ दिशि (दशमी) पूजा

जगतपाल महाविहारको आगम कोठामा रहेका चक्रसम्बर बज्रदेवी कहाँ हरेक महिनाको शुक्लपक्षको दशमीका दिन महाविहारको दशपारमिता स्थविरहरू एवं अन्य पाँच गरी जम्मा १५ जना स्थविरहरू बसी साँभ श्री हेरुक चक्रसम्बर कहाँ दशमी पूजा गरिन्छ । पूजा प्रमुख थकाली चक्रेश्वरले गर्छ, भने जजमान पालोवाला आयोजक स्थविर हुन्छ । यस प्रकार दशमी पूजा साँभ बत्ती बालेर (चा पूजा गरे जस्तै) गरिन्छ । बज्रयान र तन्त्रयानमा यस प्रकारको पूजालाई बढी महत्व दिई गरिन्छ । विशेष दिक्षा प्राप्त गुठीयार नाईके (स्थविर) हरू द्वारा चःचा (चर्या) गीतमा, राग र ताल अनुसारको तान्त्रिक नृत्य समेत गरिन्छ । यस प्रकारको पूजामा दिक्षा प्राप्त न गरेको स्थविरलाई प्रवेश निषेध हुन्छ । पालोवाला बाहेकका अन्य गुठीयारहरूका परिवाहरू समेत जान नपाउने भएकाले भ्यालमा समेत कालो कपडाको पर्दा लगाई पूजागर्ने गरिन्छ ।

३.३.३ संलु (संक्रान्ति) पूजा

विक्रम सम्बतको प्रत्येक महिना १ गते जगतपाल महाविहार परिसरको प्रमुख चैत्य चिलंच्वको बीचमा अवस्थित ठूलो चैत्यमा बिहान १५ स्थविरहरू बसि पंचोपचार पूजा गरिन्छ । चैत्यमा पूजा गर्नको लागि पुरोहितमा १५ जना मध्ये प्रमुख चक्रेश्वरद्वारा गरिन्छ । आयोजकमा श्री चक्रसम्बर बज्रदेवीको स्थानमा पालो परेको स्थविर हुन्छ, भने जजमानको रूपमा पनि उक्त व्यक्ति नै हुन्छ । आयोजक पालोवाला व्यक्तिबाट नै सम्पूर्ण व्यवस्था मिलाउने गरिन्छ । उक्त दिनको पूजामा बिहान चिलंच्व चैत्यमा नै बसि उपस्थित थकाली

स्थविरहरू रोल क्रम अनुसार बसी समयबजी खाने गरिन्छ । यस दिनमा पालोवाला आयोजकको परिवार पूजामा संलग्न रही सम्पूर्ण पूजा बिसर्जन नभए सम्म बस्छन् । पूजामा संलग्न भएका सम्पूर्ण स्थविरहरू र आयोजकका परिवारहरू समयबजीको कार्यक्रम समाप्त नभएसम्म अनिवार्य बस्नु पर्ने हुन्छ ।

३.४ जगतपाल महाविहारको सर्व संघले गर्ने नित्य पूजाहरू

जगतपाल महाविहारमा चूडाकर्म गरी आचार्यभिषेक लिईसकेका सम्पूर्ण संघ सदस्यहरूले रोलक्रमानुसार पूजाआजा एवं गुठीमा पालो लिई परम्परा अनुसारको कर्तव्य पालन गर्नुपर्छ । ती कार्यहरू बारे तल विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

३.४.१ मुख्य चैत्य चिलंच्वमा गर्ने नित्यपूजा

बिहान सबेरै महाविहार प्राङ्गणमा रहेका सबै बोधिसत्व, देवी-देवताहरूलाई स्नान नित्यपूजा गर्ने काम जगतपाल महाविहारका गुठीयारहरू मध्ये रोलक्रम अनुसार पालो पर्ने गुठीयार (बजाचार्य) बाट हुन्छ । नित्यपूजा नगरी अन्यत्र कुनै पनि ग्रहण गरिदैन । त्यसकारण उक्त ठाउँमा बिहान सबेरै ४:०० बजे देखि ४:३० बजे सम्ममा नित्यपूजा गरेकै हुनुपर्दछ । नित्यपूजामा प्राङ्गणमा भएका दुई ठाउँ (आगम घर र क्वाचपाल) बाहेक अन्य सम्पूर्ण ठाउँमा गर्नुपर्दछ । नित्यपूजा सकेपछि नित्यपूजामा संलग्न भएका भक्तजनहरूले पुजारी सँग जल माग्ने कार्य हुन्छ । जल दिइसके पछि बाँकी जल सबै चैत्य अगाडीको धर्म धातुमा चढाएर जाने परम्परा रहेको छ । जगतपाल महाविहारका सदस्य श्री संघरत्न बजाचार्यको भनाईबाट व्याख्या गरिएको छ ।

नित्यपूजामा सम्पूर्ण देव देवलाई स्नान गराइ ज्वला न्हाय्कं (पितलको प्रतिविम्ब) देखाइने गरिन्छ । उक्त पूजामा चैत्यमा पूजागर्ने वाक्य पढिन्छ ।

नित्यपूजाको समाप्ति पछि नामसंगिती वाचन गरिन्छ । अनि अन्य भक्तजनहरूको लागि मन्दिर क्षेत्र खुला गरिन्छ । त्यस पछि आउने भक्तजनहरूद्वारा दर्शन र पूजा गरिन्छ । नित्यपूजाका रूपमा साँभ पुजाको परिवारबाट अनिवार्य रूपमा नियमित बत्ती दिने परम्परा छ । यो कार्य हाल सम्म निरन्तर रूपमा हुँदै आएको छ । यस ठाउँको पालो पनि जगतपाल महाविहारका गुठीया संघमा चूडाकर्म र आचार्यभिषेक गरिसकेका सम्पूर्ण सदस्यहरूलाई

जान्छ । यहाँको पालो प्रत्येक २, २ हप्ताको हुन्छ । दुई हप्तामा आउने आईतबारका दिन पालो फेरिन्छ ।

३.४.२ क्वाच पाल (अक्षोभ्य बुद्ध) मा गर्ने नित्य पूजा

जगतपाल महाविहारको भुँई तल्लामा स्थापित क्वाचपालमा पहिला दिनको तीन पटक नित्य पूजा गर्नुपर्थ्यो । बिहानको पूजालाई 'देवख्य', दिनको पूजालाई 'माभ' र साँभको पूजालाई 'सं. याय्गू' भनिन्थ्यो । हाल समयको महत्वलाई ध्यानमा राखि समय र परिस्थित तिनको परिवर्तनसँग सँगै बिहानको देवख्य र साँभको सं.याय्गू नित्य पूजा मात्र हुने गर्छ ।

यहाँ नित्य पूजा गर्न आउँदा घरबाटै पूजाको व्यवस्था गरिन्छ । नित्यपूजाको समयमा दायाँ हातलाई बाहूलाबाट बाहिर निकालिन्छ । पूजा अवधि भर नै दायाँ हातलाई नाङ्गै राखिन्छ । जाडो वा गर्मी दुवै मौसममा यसो गरिन्छ । यहाँको नित्यपूजाको प्रमुख विशेषता भनेको महाविहार परिशरभित्र रहेका सम्पूर्ण देव देवीको मन्दिर दायाँ हातमा माता: (भोटे ताल्चाको साचो) लिई बायाँ हातले घण्ट बजाई परिक्रमा गरिने कार्य हो । यस प्रकारको कार्य बिहान साँभ दुवै समयमा गर्नुपर्छ । त्यस पछि चिवर र 'क्वापा: ला कां (खराउ)'लगाई द्वार बाहिर रहेको मण्डपमा उभिएर गम्वासि (एक प्रकारको काठको घण्ट) बायाँ काँधमा राखी अपरिमित्त धारणी वाचन गरि १०८ पटक बजाउने गरिन्छ ।

कोहि पनि व्यक्तिले पाइला चाल्नु हुँदैन, जहाँ पुगेको हो त्यहि ठाउँमा उभिएर गम्वासिं बजाउन समाप्त नभए सम्म उभिराख्नु पर्छ भन्ने धारणा छ । यसरी गम्वासिं बजाई सके पछि अक्षोभ्य बुद्ध सामु दश पारमिताको स्त्रोत्र पढ्ने गरिन्छ, जुन स्त्रोत्र वाचन गर्दा श्री बज्रसत्व, श्री मञ्जुश्री, श्री बसुन्धरा, श्री शंकटा आदि देवताहरूको आवाहन गरिन्छ ।

यसरी सम्पूर्ण देवदेवीको पूजा सकेपछि बिहानको नित्यपूजा कार्य समाप्त हुन्छ । यसरी नै साँभको सं याय्गू नित्य पूजा पनि हुन्छ । सं याय्गू बेला घण्टा बजाएर घुम्नु बाहेक अरु सबै काम बिहानको नित्यपूजा जस्तै गर्नुपर्छ । हरेक गुठीयारको रोलकम अनुसार पालो आउँछ । यसरी आएको पालो प्रत्येक सदस्यले दुई हप्ताको लागि लिनु अनिवार्य छ ।

३.५ आचार्य गुठी

प्रत्येक वर्ष चैत्र शुक्ल नवमी, दशमी एकादशी तीन दिन सम्म संघका चूडाकर्म गरि आचार्यभिषेक लिइ सकेका सम्पूर्ण बज्राचार्यका कूलपुत्रहरू आलोपालो गरी आचार्य गुठीको आयोजना गर्छन् । आचार्यभिषेक लिइसकेका बज्राचार्यहरू सहभागी हुन पाउने यस गुठीमा चूडाकर्म गरेको रोलक्रम अनुसार नाम दर्ता गरिन्छ । गुठीयारहरू उमेरको हिसाबले नभई चूडाकर्म र आचार्यभिषेक गरेको रोलक्रम अनुसार राखिन्छ । ललितपुरका प्रमुख १८ महाविहार मध्ये एक भएकोले हरेक धार्मिक कार्यहरूमा १८ विहारको नीति नियम र सरसल्लाह अनुसार हुने गरे तापनि आचार्य गुठी मनाउने तौर तरिका पनि आफ्नै किसिमको हुन्छ ।

आचार्य गुठी मनाउन हरेक पालो गुठीयारहरू मध्ये एक जनालाई पालो दिने गरिन्छ । गुठी अवधिभर काम गर्नको लागि भने ३ जना गुठीयारहरू सहभागी हुन्छन् । मुख्य पालो वाला गुठीयार एक जना र उनको सहयोगको लागि गएको एक जना र आउने साल पालो लिने एक जना गरि जम्मा २ जनालाई पनि जिम्मा दिएको हुन्छ । यहाँको जन भाषामा मुख्य पालो वालालाई “वालः पाः ला” भनिन्छ भने अन्य दुई जनालाई चिह्निपाःला भनिन्छ ।

आचार्य गुठी तीन दिन मनाईन्छ । तीनमा पहिलो दिन, बेलुका सम्पूर्ण गुठीयारहरू छोय्ला-भू को लागि उपस्थित हुन्छन् । उक्त दिन पूजा गर्नु पर्दैन, गुठीयारहरूलाई भोलि र पर्सि हुने कार्यक्रमको बारे जानकारी दिईन्छ । सो दिन पोलेको मासु सालको पातमा राखी गुठीयार सबैलाई रोलक्रम अनुसार खुवाईन्छ ।

दोस्रो दिन मू भू (मुख्य पूजा) गरिन्छ, यस दिन विशेष भव्य पूजा हुन्छ । यस दिनको पूजामा मूल चक्रेश्वर थपाजू मुलाचार्य भएर मुख्य पालो पर्ने गुठीयार जजमानको रूपमा हुन्छ, भने चक्रसम्बर बज्रदेवी स्थानमा पालो पर्ने स्थविर (पुजारी) उपाध्याय भई पूजा गरिन्छ । पूजा शुभारम्भ भए देखि नै चर्या गीत वा चन गरिन्छ, पूजा गदा कमश गुरुमण्डल, समाधि, कलस पूजा, पात्र (मानव खप्पर) पूजा, मूल देवता चक्रसम्बर बज्रदेवी र कुमारी पूजा गरिन्छ । यस दिनको पूजामा आचार्य गुठीका सम्पूर्ण बज्राचार्य सदस्यहरूलाई सम्पूर्ण देव देवीको दर्शन गराई टिका दिई सूत्र (क्वखा) धारण गराई प्रसादको रूपमा समयबजी दिईन्छ । यस दिनको पूजामा विभिन्न चर्या गीत, जस्तै अनिल, कलशार्चन,

कुम्भनील, नीलवर्ण, पीतवर्ण, हरितवर्ण, गोकुद हन, नील हंकार, मदनी, अष्टदर, ओ आ हुं आदि चर्या गीत गाउने गर्छ । हरेक पूजासँग सम्बन्धित चर्या गीत गाइन्छ । अन्तमा कलशाभिषेक, सिन्दुराभिषेकको साथै मण्डल अभिषेक एवं मुकुटाभिषेक गरि आचार्य गुठीको मुख्य दिनको पूजा विसर्जन हुन्छ ।

सम्पूर्ण पूजा समाप्त भए पछि गुठीयारहरू क्रमबद्ध रूपमा भोजनको लागि बस्छन् । आ- आफ्नो आसनमा बस्नु भन्दा अघि आफु भन्दा मथिका सबैलाई ढोग गर्दै बसिन्छ । यसरी हुने भोजमा राखेको खानेकुराहरू सबै खानै पर्छ भन्ने बाध्यता हुँदैन । सक्नेले खाने र नसक्नेले घरमा लिएर जान पाइन्छ । भोजको भाग राखिने बेला ठूला साना भन्ने भेदभाव राखिदैन सबैलाई बराबर राखेको हुन्छ । नापेर अनि जोखेर खानेकुराहरू भाग लगाईने भएकोले सबैलाई बराबर हुन्छ । यसरी भोजको कार्यक्रम पछि दोस्रो दिनको गुठी समाप्त भएको घोषणा प्रमुख चक्रेश्वरद्वारा गरिन्छ । भोलिको कार्यक्रम समेत सुनाइन्छ । यस प्रकारको भोज अन्त कतै पनि सायदै होला ।

तेस्रो वा अन्तिम एकादशीको दिन बिहान पंचोपचार पूजा गरि मरिभू (मिठाइ भोज), र जाभू भनेर गरिन्छ । मरिभू गर्ने समयमा-त्रि चक्र, हेवज्रनैरात्मा र चक्रिकुण्डल तीन वटा चर्या गीत गाउने गरिन्छ । गीतको साथ साथै बज्रयोगिनी, बज्रदेवीको रूपमा वस्त्र धारण गरि नृत्य समेत गरिन्छ । दुर्लभ रूपमा पाउने स्यालको सिँग भनि विश्वास गरिएको सिँगमा राखि मध्यपान समेत गराइन्छ । यसरी सिङ्गमा राखि मध्यपान गर्नाले वर्ष दिन सम्म पेटको रोग लाग्दैन भन्ने धारणा छ ।

यस दिन गुठी पालोवाला (आयोजक) का आफन्तहरूले आ-आफ्नो गच्छे अनुसार सम्पूर्ण गुठीयारहरूलाई एक एकवटा मिठाइ थप दिन आउने परम्परा छ । यसले गर्दा पालोवालाको आफन्तहरू कति धेरै वा थोरै छ भनेर हेर्ने पनि गरिन्छ । जसका आफन्तहरू धेरै छ उनको पालोमा धेरै मिठाई हुने गर्छ भने आफन्त कम हुने आयोजकको मिठाई कम हुन्छ । यस दिन खासै पूजागर्नु पर्दैन, तर आगामी वर्ष कसको पालो र के के गर्ने भन्ने सर सल्लाह गर्ने गरिन्छ । यसै दिन मुख्य पालोवाला कहाँबाट अर्को वर्ष पालो पाउनेको बालः पा भव्य किसिमले तिम्रो पालो भनि निक्यौल स्वरूप एउटा काँसको थालमा -३२ प्रकारको खानेकुराले सजिएको थाल सहित सबै गुठीयारहरू गई पालो पुऱ्याउन जान्छन् । आगामी पालोवाला कहाँ पुऱ्याए पछि गुठीयारहरू आगम घरमा आई बिहानको खाना (जाः भू) खाने

गर्छ । उक्त दिन भरि अन्य केही कार्यक्रम हुँदैन । त्यहि रात मूलदेवता (गुठीयारहरू बाहेक अन्यहरूले हेर्न नहुने भनिएको) पालो सकिने व्यक्ति कहाँबाट अर्को साल पालो लिने व्यक्तिको घरमा सम्पूर्ण गुठीयारहरू एकट्था भई पुऱ्याउन जानुपर्छ । राती लाने वस्तु नै यस आचार्य गुठीको मुख्य देवता भनिन्छ । उक्त समयमा सकेसम्म कसैले भ्यालबाट उक्त कार्यक्रम नहेर्नु होला भनि जानकारी दिने गरिन्छ र पालोवाला स्वयंले नै बोकेर उक्त वस्तु अर्को साल पालो लिने व्यक्तिको घरमा पुऱ्याइन्छ । त्यस घरमा पुऱ्याउन जाने जति सबैलाई भोज खुवाएर पठाउनु पर्ने चलन छ । यस कार्यक्रम पश्चात् त्यस सालको आचार्य गुठी समाप्त भएको घोषणा प्रमुख चक्रेश्वर (थापाजू) बाट हुन्छ । एवं प्रकारले हरेक गुठीयारहरूले आचार्य गुठीको पालो लिनुपर्दछ । तर, यो गुठीको पालो जीवनमा एक पटक मात्र आउँछ ।

३.६ अन्य गुठी - सना: (मृत्युसंस्कार) गुठी

जगतपाल महाविहारका संघ सदस्यहरूको एउटा अर्को गुठी पनि छ । यसलाई सना: गुठी भनिन्छ । भित्रका गुठीयारहरूको परिवारहरू मध्ये कसैको मृत्यु भएमा जगतपाल महाविहार संघका सदस्यहरू मिलि मृतकलाई मलामि सहित मसानघाटबाट पुऱ्याई दाह संस्कार गरिन्छ । यस्तो कार्य गर्न महाविहार संघले एउटा गुठी निर्माण गरेको छ । उक्त गुठीलाई नै सना: गुठी (मृत्यु संस्कार गुठी) भनिन्छ । हरेक वर्ष जेष्ठ कृष्णपक्ष दशमी (तछलगा दशमी तिथी) का दिन मनाइन्छ । यो गुठीमा गुठीयार भित्रका सम्पूर्ण सदस्यहरू मध्ये प्रत्येक घरबाट एक जना मूल व्यक्ति अनिवार्य रूपमा उपस्थित हुनु पर्छ ।

उक्त दिन सम्पूर्ण गुठीयारहरूको घर मूलीहरू वसि श्री चक्रसम्बर बज्रदेवीको पूजाकोठामा चर्या गीत वाचन गरी गुह्य पूजा गरिन्छ । गुठीयारहरू मध्ये चार जनाको पालो हुन्छ । यसै दिन पालो फेरिन्छ र नयाँ चार जना गुठीयारहरूलाई दुई समूहमा विभाजन गरीएको हुन्छ । एउटा समूहबाट २ जना र अर्को समूहबाट २ जना गरी पालो दिईन्छ । पालो रोलक्रम अनुसार आउँछ । जसको गुठी पालो हो, उनीहरूद्वारा नै वर्ष भरि कुनै पनि कार्य गर्नको लागि बोलाउने, उक्त समयमा नआएको गुठीयारहरूलाई जरीवाना गर्ने, मृत्यु संस्कारको बेला मलामी नजाने गुठीयारहरू, गुठी संचालनको बेला उपस्थित नभएका व्यक्तिहरूको लगत राख्ने कार्यहरू गरिन्छ ।

यस महाविहारमा संचालित गुठीहरू मध्ये सनागुठीलाई प्रमुख गुठीको रूपमा लिइन्छ । यस गुठीबाट नै यहाँको संघ सदस्य हो वा होइन भनि छुट्याईन्छ । कीर्तिपुरको यस महाविहार वरिपरि अन्य बज्राचार्यहरूको पनि बसोबास गरेको पाइन्छ । तर कीर्तिपुरका सबै बज्राचार्यहरू यस महाविहारका छैनन् । छुट्टै गुठी मनाउने बज्राचार्य र शाक्यहरूको एक समूह पनि रहेको छ ।

जन्मे पछि एक दिन अवश्य मृत्यु हुन्छ यो प्राकृतिक नियम हो । कसैको मृत्यु छिटो हुन्छ त कसैको ढिलो, तर मृत्यु एक न एक दिन अवश्य हुन्छ । मृत्युले ठूलो सानो, धनी गरिब छुट्याउदैन । त्यसैले यो अवस्थाको लागि सबैलाई चाहिने गुठी भएको हुँदा सनागुठी मानव जीवनको लागि महत्वपूर्ण संस्थाको रूपमा लिनु पर्दछ ।

३.७ धार्मिक तथा साँस्कृतिक कार्यहरू

जगतपाल महाविहार भित्र विभिन्न धार्मिक तथा साँस्कृतिक क्रियाकलापहरू हुने भएकाले यसको पनि छोटकरीमा तल उल्लेख गरिएको छ ।

३.७.१ आर्य नामसंगिनी पाठ

नामसंगितिको शाब्दिक अर्थ - यो दुई शब्द नाम र संगीतिको संधि हो । मञ्जुश्री ज्ञानसत्त्वका नामहरूको संगीत हो । यसैले मञ्जुश्री नामसंगीती पनि भनिन्छ । आचार्य बिलासवज्रले आफ्ना टीका मन्त्रार्थ - बलोकिनीमा नाम र संगितिलाई स्पष्ट पादै बताएका छन् ।

१. गान नै गीति हो,
२. सम्यक गीति नै संगीति हो,
३. नामहरूको सम्यक् गीति नै नामसंगिति हो ।

यहाँ नामलाई स्पष्ट गर्दै उनले भनेका छन् । क्रिया, चर्या, योगतन्त्र, सूत्र, अभिधर्म, विनय, सारा लौकिक- लोकोत्तर, स्थावर- जङ्गम जगत् (संसार) नाम हुन् । यिनीहरूको संगीति नै नामसंगिति हो । नामानि योग क्रियाचर्या तन्त्रप्रवचन सूत्राभिधर्म विनय लौकिक लोकोत्तराणि स्थावर जङ्गमानि च, तेषां नाम्नां संगितिरिति ।

जगतपाल महाविहार प्राङ्गणको पूर्व दक्षिणमा रहेको पाटीमा दैनिक बिहान नामसंगिति वाचन गरिन्छ । बिहान सबेरै नामसंगिती पाठ गर्ने परम्परा धेरै वर्ष अगाडि देखि चल्दै आएको भएतापनि नामसंगिति देवीको मूर्ति बनाई उक्त ठाउँमा स्थापना भने वि.सं. २०५९ सालमा मात्र भयो । जगतपाल महाविहारका बज्राचार्यहरूद्वारा जगतपाल महाविहार संरक्षण संघ नामको संस्था खोली त्यस अन्तर्गत विभिन्न समितिहरू बनायो । यी समिति मध्ये आर्य नामसंगिति वाचन समिति पनि एक हो । उक्त समितिको रेखदेखमा नामसंगिति स्तोत्र वाचन गर्ने गरिन्छ । (बज्राचार्य, २०५६:पृ ५)

समितिका सदस्य बज्राचार्यहरू तथा अन्य भक्तजनहरू जम्मा भई दैनिक बिहान करिब २ घण्टा र बेलुका २ घण्टा नामसंगिति वाचन गरिन्छ । प्रमुख गुरुज्यु (बज्राचार्य) बाट सुरु गरी आरती र समापन पनि वहाँ बाटै गरिन्छ । आरती पछि सम्पूर्ण भक्तजनहरूद्वारा जल प्रसाद ग्रहण गर्ने परम्परा रहेको छ । यस कमितिको नियमित कार्यक्रममा नामसंगिति वाचन, ग्रह शान्ति पाठ र पारमिता धारण पाठ पढ्ने गरिन्छ ।

३.७.२ गुंला धर्म

श्रावण शुक्ल (गुंलाथ्व) प्रतिपदादेखि भाद्र औंसी, प्रतिपदा (यंलाथ्व) सम्मको एक महिनालाई गुंलामास भनिन्छ । धार्मिक तथा साँस्कृतिक दृष्टिकोणले यो महिना निकै महत्वपूर्ण छ । पहिलेका मानिसहरूले वर्षा ऋतुमा रोपाई सकार्कै यस गुंला मासमा धर्मकर्म गर्ने परम्परा बसालेका थिए । बौद्ध धर्म मान्ने नेवारहरूले यस महिनालाई धार्मिक दृष्टिकोणले दुःखबाट मुक्त हुन सत्वप्राणीको हितको काममा गरी चैत्य दर्शन गर्ने, मन्दिरमा पूजा गर्ने, गुंला बाजा (धा:बाजा) बजाउने, नेकू (सिँ)बाजा बजाउने, नामसंगिति पाठ गराउने, ज्ञानमाला भजन गर्ने जस्ता आदि कार्यहरू गर्छन् । महाविहारका बज्राचार्य र कीर्तिपुरका मानन्धर जातिका समुदायहरू गुंला महिनाभरि बिहान सबेरै जगतपाल महाविहार लगायत कीर्तिपुरका अन्य धार्मिक स्थलहरूमा गुंला:बाजा बजाएर देश परिक्रमा गर्ने गर्दछन् । बज्राचार्यहरूले साँभ पनि धा:बाजा बजाएर महाविहार प्राङ्गणमा परिक्रमा गर्ने गर्दछन् । गुंलामास भनेको नेवार समुदायको प्रमुख महिना हो । यस महिनामा धेरै महत्वपूर्ण धार्मिक पर्वहरू पर्दछन् । जस्तै नागपञ्चमी, गाइजात्रा, पंचदान, बाबुको मुख हेर्ने औंसी आदि ।

काठमाडौं शहरका बासिन्दाहरू यो महिना भरी विहान सबेरै स्वयम्भूमा विशेष दर्शनका लागि जाने गर्छन् । जगतपाल महाविहार प्राङ्गणमा रहेको चिलंचो चैत्य कीर्तिपुरको प्रमुख प्राचीन बौद्ध धार्मिक स्थल भएको हुनाले कीर्तिपुर बासीहरू एक महिनासम्म यहाँ अतूत रूपमा दर्शन गर्न, पूजा गर्न, बत्ती बाल्ने आदि जस्ता धार्मिक कार्यहरू गर्न आउँछन् । भक्तजनहरूले यो गुलामासमा नवसूत्र (नवग्रन्थ) पाठ गराउने पनि चलन रहेको छ । यस मासमा जगतपाल महाविहार प्राङ्गणमा बज्राचार्यहरू उपस्थित गराई एक एक जनाले एउटा एउटा ग्रन्थ पाठ गराउने पनि गरिन्छ ।

गुलामासमा पर्ने गाईजात्रा पूर्णिमाको रातभर जाग्राम बसि कीर्तिपुरको विहारहरू, मन्दिरहरू घुम्ने (बहा:चा:हिलेगु) गर्दछन् । एक वर्ष भित्र दिवंगत भएका आफन्तको नाममा गुरुजुहरूद्वारा चैत्य पूजा गराउने चलन पनि रहेको छ । यो धार्मिक क्षेत्रको परिक्रममा गर्ने परम्परा धेरै पुरानो नभई वि.सं. २०१३ सालमा स्थानिय बज्राचार्यहरू हिरामुनि, मुनिरत्न, धर्ममुनि, चन्द्रबहादुर बज्राचार्यहरूबाट शुरु गरेको थियो । यो परम्परा पुरानो नभए पनि जनमानसमा लोकप्रिय हुँदै गएको छ । यो रात कीर्तिपुर दिनमा जस्तै चहलपहल हुने गर्दछ । यो रात प्रमुख रूपमा जगतपाल महाविहार प्राङ्गण मेलाको रूपमा देखिन्छ । (बज्राचार्य, ने.सं.१९२४:पृ.२०)

३.७.३ पंचदान

गुला मासमा पर्ने भाद्र कृष्ण त्रयोदशीको दिनलाई कलियुग शुरु भएको युग चहे (जुग: चहे) पनि भनिन्छ । यसको अघिल्लो रात जगतपाल महाविहार प्राङ्गणमा दिपंकर बुद्ध, तारा आदि देवताहरू प्रदर्शन गर्ने, रातभरी ज्ञानमाला भजन, नामसंगिति पाठ गरि जाग्राम बस्ने र जुग: चहेका दिन विहान सबेरै देखि विभिन्न वस्तुहरू दान गर्ने गरिन्छ । यसरी दान दिने क्रममा कीर्तिपुरका बौद्ध धर्मालम्बीहरूले दिपंकर बुद्ध, तारा, बोधिसत्वहरू लगायत बज्राचार्य, शाक्य तथा गुरुजुहरूलाई दान दिन्छन् । उक्त दानलाई पंचदान भनिन्छ । कीर्तिपुरको जगतपाल महाविहारको सम्पूर्ण पाठ, पूजा, पर्व आदि पाटन क्षेत्र सँग मिलेको भए तापनि पंचदान पर्व एउटा पाटनमा गर्ने दिन गुला मासको शुक्लपक्ष अष्टमीका दिनमा गरिदैन । नेपाल मण्डलमा रहेका पाटन बाहेकका अन्य ठाउँमा गरिने जुग: चहेका दिन पंचदान गर्ने गरिन्छ ।

यस महाविहारका गुठीयारहरूले आफ्नो घरमा पंचदानको निमित्त एक दिन अघि पुरै घर लिपपोत र सफासुगधर र स्वच्छ गरिन्छ । यस दिन दीपकरं तथागत, शाक्यमुनि बुद्ध, बोधिसत्वहरूका चित्र वा मूर्तिहरू, ग्रन्थहरू प्रदर्शन गर्ने गरिन्छ । बज्राचार्य, शाक्य लगायत अन्य जातमा घरका मूलीले ती देवताहरूलाई पूजा गर्छन् । देवताहरूका अगाडि विभिन्न दान सामग्रीहरू पनि राखिन्छ । यस्तो दान सामग्री राखिएका स्थानलाई दानशाला भनिन्छ । दानशालालाई सकेसम्म श्रृङ्गार गरि विभिन्न मिठाई र फलफूलले सजाएर राखेको हुन्छ । पंचदानको दिनमा आ-आफ्नो गुरुबाट पूजा गराई आफ्ना गुरुलाई पंचदान दिइन्छ । पंचदान दिने दाताहरूले शाक्य र बज्राचार्यका कुलपुत्रहरूलाई मात्र दिने गर्दछन् । शाक्य बज्राचार्यका कुलपुत्रहरूलाई दानशालामा राखेका देवताहरू सँगै जल दिएर टीका लगाई जजका (पंचशूत्र) हातमा बेरी, शिरमा फूल राखेर पंचदान दिने गरिन्छ । पंचदानमा पाँच प्रकारका वस्तुहरू दान दिने गर्दछन् । ती हुन धान, चामल, गहुँ, मकै अनि गोडागुडीमा केराउ, भटमास, गोडा मास, आदि, वस्त्रमा जजका (हातमा लगाउने धागो), रुमाल, कमिज, कपडा आदि, भोजनमा क्षिर, फलफूल, सखर पानी (पाँ ति), मिठाई आदि र दक्षिणा गच्छे अनुसारको रकम, पैसा । साथै सक्नेले यो भन्दा पनि बढी नै दिने पनि गरिन्छ । तर पंचदान भन्नासाथ पाँच वस्तु भनि बुभ्नु पर्दछ । यसरी दान दिने बेलामा दान दिने वस्तु अनुसार वाक्यहरू वचन गर्ने गरिन्छ ।

नेपाल मण्डलका अन्य विहारहरूमा भन्दा जगतपाल महाविहारमा पंचदानको नियम अलि फरक रहेको छ । विहान देखि पूजामा आउने भक्तजनहरूले प्राङ्गणमा विराजमान गराईएका दिपंकर बुद्ध एवं शाक्यमुनि बुद्धको दर्शन गरे पछि त्यहाँ उपस्थित महाविहारका स्थविरहरूलाई कमबद्ध रूपमा दान दिने चलन छ । साथै त्यस दिन सम्पूर्ण भक्तजनहरूलाई महाविहारको माथिल्लो तल्लामा राखिएका चक्रसम्बर बज्रदेवीको दर्शन गर्न दिईन्छ । सर्व साधारणहरूले त्यस दिन आगम कोठाको बाहिर लामो वरण्डा देखि धान छुट्टै भित्र पस्ने गर्छ, उक्त कार्यलाई स्थानिय भाषमा 'वा होलेगु' (धान छर्ने) पर्व भन्ने गर्छ । उक्त पंचदानको दिन बाहेक अरु दिनमा सर्वसा धारणलाई यस महाविहारमा प्रवेश निषेध गरिएको छ ।

३.७.४ श्री पञ्चमी (वसन्त पञ्चमी)

माघ शुक्लपक्ष पञ्चमीका दिन ऋतु फेरिने, जाडोको मौसम सकीने विश्वास भएकोले यो दिन भव्य रूपमा मनाउने चलन रहेको छ । विद्यार्थीहरूको लागि पढाई शुरु गर्ने दिन, कुनै पनि शुभ कार्य प्रारम्भ गर्नको लागि साइट हेर्न नपर्ने दिनको पमा पनि यस दिनलाई लिइन्छ । जगतपाल महाविहारका चक्रेश्वर आजुहरूबाट उक्त दिनमा चक्रसम्बर बज्रदेवीको स्थानमा माममकीको पनि पूजा गरिन्छ । यस पूजामा १५ जना स्थविरहरू मात्र बसेर बज्रयानी मत अनुसार गुह्य पूजा गरिन्छ । (जोशी, २०६०:पृ.३०)

आगम घरको पूजा पछि जगतपाल महाविहार प्राङ्गणको पूर्वमा रहेको सरस्वतीको स्थानमा आई कलाशार्चन पूजा गरिन्छ । उक्त पूजामा १५ स्थविरहरूद्वारा मन्जुश्रीको मन्त्र जप गरिन्छ । उक्त पूजामा १५ स्थविरहरू मात्र नभई उपस्थित अन्य गुठीयारहरूलाई पनि सम्मिलित गराइन्छ ।

करिब २० वर्ष अगाडी देखि स्थानिय यूवा बज्राचार्यहरूको सक्रियतामा चिलंच्च चैत्य अगाडी सामूहिक ब्रतबन्ध र सामूहिक बेलविवाह गर्ने कार्यको थालनी भएको छ । उक्त कार्यले अहिले ख्याती पाएको छ । शुरु गर्दा ८, १० जना केटाकेटीबाट मात्र सुरु गरेको सामूहिक कार्य गत सालमा ३०० जना सम्म पुगेको तथ्याङ्क रहेको छ ।

व्यक्तिगत रूपमा आ-आफ्नो घरमा ब्रतबन्ध वा बेलविवाहको कार्य गर्दा पैसा बढी खर्च हुने र भन्फट पनि हुने हुँदा आजभोलि यो परम्परा धेरै लोकप्रिय भएको देखिन्छ । यस कार्यक्रममा कीर्तिपुर नगरवासी मात्र नभई काठमाडौं, ललितपुर, ठिमी, पाल्पा, पोखरा, नारायणगढ, चैनपुर, धरान आदि ठाउँबाट पनि मानिसहरू आएको देखिन्छ । उक्त दिन जगतपाल महाविहारको प्राङ्गणमा हजारौं मानिसहरूको घुइँचो देख्न पाईन्छ ।

३.७.५ बुद्ध जयन्ती

शान्तिका नायक भगवान गौतम बुद्धको जन्म भएको, बोधिज्ञान प्राप्त गरेको र महानिर्वाण लाभ गरेको त्रिसंयोगको दिनलाई बुद्ध जयन्तीको रूपमा मनाइन्छ । देश भरिका विभिन्न स्थानहरूमा हर्षेलासका साथ वैशाख पूर्णिमाका दिन बुद्ध जयन्ती मनाइने गरे भैं,

कीर्तिपुरको जगतपाल महाविहारमा पनि बुद्ध जयन्ती भव्य रूपमा मनाउदै आएको छ । (जोशी, २०६०:पृ.३०)

पूर्णिमाको दिन सर्वप्रथम आगम घरमा रहेको चक्रसम्बर बज्रदेवीको स्थानमा महाविहारका स्थविरहरू बसी पूजा गरिन्छ । बुद्ध पूर्णिमाको दिन बिहान विभिन्न कार्यक्रमहरू हुन्छन् । बिहान भजन किर्तन, नामसंगिति गायन, पोटी प्रदर्शन, स्वास्थ्य शिविर, बुद्ध पूजा, धर्म देशना गरिन्छ भने मध्याह्न पछि शाक्यमुनी बुद्धको खट्ट साथै दिपंकर बुद्धलाई पनि बाजागाजा सहित कीर्तिपुर परिक्रमा गराइन्छ । जगतपाल महाविहार प्राङ्गणबाट जात्रा शुरु गरी स्वही ठाउँमा आए समापन गरिन्छ । जात्रामा विभिन्न टोलमा रहेका बाजा गाजा सहित बौद्ध धर्मालम्बीहरूले भाग लिने गर्छन् ।

बुद्ध संम्बत १५५३ मनाउने क्रममा यस महाविहारबाट पहिला जस्तै “२५५३” बुद्ध जयन्ती विशेषङ्क पनि प्रकाशित गरेको थियो ।

३.७.६ सम्यक पञ्चदान

ललितपुरको नागवहाल हरेक पाँच वर्षको फरकमा मनाइने पंचदानलाई सम्यक पञ्चदान भन्ने गर्छ । नागवहालमा मनाइने सम्यक पञ्चदानलाई स्थानिय भाषामा ईल्हने सम्यक भन्छन् । यो सम्यक पर्व पाटनमा मनाइने पर्वहरू मध्ये कै महत्वपूर्ण पर्वको रूपमा हेरिन्छ । सम्यक पर्वमा दिपंकर बुद्धलाई विशेष स्थान दिएको हुन्छ । पाटन इलाका भित्रका मुख्य १८ महाविहार, शाखा विहार, बहीः, आदि गरि करिब १०५ स्थानबाट नागवहालको चोक मा ल्याइने दिपंकर तथागत, शाक्यमुनि बुद्ध, मैत्रेय बोधिसत्व, आर्यतारा, प्रज्ञापारमिता, वसुन्धरा, आर्यावलोकितेश्वरलाई विशेष स्थान दिएको पाइन्छ । यसरी निमन्त्रणा स्विकार गरि आउनु हुने बुद्ध बोधिसत्वहरू क्रमबद्ध मिलाएर राखेको हुन्छ । अनि राखेको देवदेवीहरूलाई भक्तजनहरूद्वारा आफ्नो गच्छे अनुसारले दान गरिन्छ ।

जगतपाल महाविहारमा भएको सम्यक तथागतको लागि पनि निमन्त्रणा आउँछ, उक्त पञ्चदानमा यस महाविहारबाट लगीने सम्यक तथागतलाई अग्रस्थानमा राखिने गरिन्छ । पाटनमा हुने कुनै पनि बौद्ध कार्यक्रमहरूमा यस महाविहारको सहभागिता निरन्तर हुने गर्छ ।

३.७.७ विविध धार्मिक कार्य

माथि उल्लेख गरिएका धार्मिक कार्य बाहेक जगतपाल महाविहार प्राङ्गणमा बेलाबखत निम्न धार्मिक तथा सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू पनि हुँदै आएका छन् ।

क) द्यो थायूगु (देवताको मूर्ति ढाल्ने कार्य)

श्रावण शुक्ल प्रतिपदा देखि भाद्र औंशीसम्मको गुंला मासमा जगतपाल महाविहार सरंक्षण संघको सक्रियतामा यहाँका बज्राचार्यहरूबाट द्यो थायूगु (माटोको देवताको मूर्ति बनाउने) धार्मिक कार्यक्रम संचालन गरिन्छ । यसका लागि विशेष प्रकारको शुद्ध कालो माटो प्रयोग गर्ने गरिन्छ । महिना भरी साधिकाहरूद्वारा तयार गरेको मूर्तिहरूलाई अन्त्यमा कुनै बौद्ध धार्मिक स्थलमा राख्ने वा गर्भमा हालेर नयाँ चैत्य स्थापना गरिन्छ । माटोद्वारा मूर्ति बनाउने समयमा मन मनले निम्न वाक्य उच्चारण गरिन्छ ।

ॐ नमो बुद्धाय ॥ ॐ नमो धर्माय ॥ ॐ नमो संघाय ॥ ॥ स्वस्तिवः कुरुतांबुद्धः

स्वस्तिदेवाः

सशतकाः ॥ स्वस्तिसर्वाणि भूतानि सर्वकाले विशन्तुवः ॥

ख) गोदाः मत बाल्ने

कति पुन्हि वा आश्विन पूर्णिमाका दिन जगतपाल महाविहारको प्राङ्गणको पूर्वी दिशाको दायाँ भागमा १३३ वटा गोदाः मत (आकाश दीप) प्रज्वलन गर्ने गरिन्छ । यो दिनमा बिहान देखि महाविहार वरपर सरसफाइ गर्ने, महाविहार तथा चिलंच्व चैत्य लगायत सबै ठाउँमा चून पोत्ने कार्य गरिन्छ ।

तहतह परेको काठको खट माथि बत्ती (द्वीप) राख्ने ठाउँ बनाइन्छ । तलबाट माथि दीपको संख्या कम हुँदै सबैभन्दा माथि एउटा मात्र दीप राखिन्छ । गोदाः मत बाल्ने जिम्मा गोदाः मत गुठीले गर्दै आएको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयले जग्गा अधिकरण गर्दा गुठीको जग्गा परेकाले गुठियारहरूले हाल यो कार्यक्रम चन्दा उठाई त्यस रकमबाट गर्दै आएका छन् । साथै थानकोटका मानन्धरहरूले यस दिन महाविहार प्राङ्गणमा वार्षिक यज्ञ गर्ने गर्दछन् । यो परम्परा ने.सं. १८० मा मूल चैत्य माथि शिलापत्र मा उल्लेख गरेको पाइन्छ । यो जगतपाल महाविहारको जन्म जयन्तिको दिन पनि हो ।

ग) सकिमना पुन्हि (कार्तिक पूर्णिमा)

सकिमना पुन्हि वा कार्तिक पूर्णिमाका दिन बेलुकी जगतपाल महाविहारको प्राङ्गणमा भजन गर्ने, नामसंगिती पाठ गर्ने र भक्तजनहले श्रद्धाले ल्याएको हलिमलः (भुटेको गेडागुडी), उसिनेको सखरखण्ड, पिडाँलु आदि राखेर चैत्य स्वरूपको आकृति बनाउने परम्परा छ, जसलाई हलिमलः पासा तय्गु भनिन्छ । भजन, नामसंगिती पाठको समाप्ति पछि उपस्थित भक्तजनहरूलाई त्यो हलिमलः प्रसादको रूपमा बाँडीन्छ । सबैले प्रसाद स्वरूप हातमा लिएर खाँदै घर फर्कन्छन् ।

घ) धलं दनेगु (व्रत वा उपोषद बस्ने)

प्रत्येक महिना अष्टमीको दिन पारी एक दिनका लागि व्रत बस्ने गरिन्छ । गुरु बज्राचार्यहरूले सिकाए अनुरूप गुरुमण्डल बनाएर पूजागर्ने गरिन्छ । यस दिन ब्रतालुहरूले अष्टशील पालन गर्ने गर्दछन् । यस्तो व्रतको कार्यक्रम पनि जगतपाल महाविहारका युवा सदस्यहरूको सक्रियतामा संचालन हुँदै आएको छ । विहार प्राङ्गणमा मात्र नभएर विभिन्न धार्मिक स्थानहरूमा गई पूजापाठ तथा व्रत बस्ने पनि गरिन्छ । बज्रयानी व्रत निम्नानुसारको हुन्छ -अष्टमी व्रत, तिला व्रत, धर्मधातु व्रत, आर्यतारा व्रत, आदि । व्रत बस्ने पर्वहरू, जस्तै- मुखः अष्टमी, गातिला, गुंला व्रत, चतुर्दसि व्रत आदि ।

बौद्ध धर्म, बौद्ध संस्कृति भित्र बौद्धआचरणको अभ्यासको क्रममा बुद्ध बोद्धिसत्वहरूको स्मरण पूजा पाठ गरि निरामिस भोजन गर्ने तथा दश अकूशल कार्यलाई छोड्ने नै व्रत वा उपोषद व्रतको मुख्य उद्देश्य हो । दश अकुशल भन्नाले काय (शरीर) - १. प्राणिहिंसा, २. चोरी, ३. परस्त्री गमन नगर्ने । वाक (वचन) - ४. भुठा कुरा, ५. चुक्ली, ६. अरुलाई बिगार्ने, ७. मन दुख्ने गरी भन्न छोड्ने । चित्त (मन) - ८. लोभ, ९. मोह, १०. ईर्ष्या नगर्ने पर्दछन् ।

ड) बौद्ध प्रार्थना, ध्यान र प्रवचन

वि.सं. २०६० सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय बौद्ध अध्ययन केन्द्रीय विभागका तत्कालिन प्रमुख डा. नरेशमान बज्राचार्यको संरक्षकत्वमा, स्थानीय ज्येष्ठ गुरुजु स्व. धर्ममुनी बज्राचार्यद्वारा समुद्घाटन भई नेपाल परम्परागत बौद्ध धर्म संघको शाखा कीर्तिपुर

जगतपाल महाविहारमा स्थापना भयो । यस शाखाबाट प्रत्येक हप्ताको शनिबार बिहान स्थानिय युवाहरूको सक्रियतामा बौद्ध प्रार्थना, ध्यान र प्रवचनको कार्यक्रम संचालन भै आएको छ ।

जगतपाल महाविहारको प्राङ्गणमा हुने उक्त कार्यक्रम हाल निकै लोकप्रिय भएको छ । प्रत्येक हप्ताको एक पटक हुने उक्त कार्यक्रममा सहभागि हुने श्रद्धालुहरूको संख्या दिन पर दिन बढ्दै गएको कुरा आयोजकहरू भन्छन् । स्थानिय बज्राचार्य युवाहरूले संचालन गर्दै आएको कार्यक्रमहरू समय सुहाँउदो रूपमा संचालन भएकाले भाग लिने श्रद्धालुहरू धेरै जसो युवा युवतिहरू बढी भएको देखिन्छ । शुरुमा पाटनको उपशाखाका रूपमा स्थापना भएको थियो । अहिले आफैँ एक शाखाको रूपमा संचालन भएको छ ।

च) चक्रसंम्बर त्रि-समाधि ध्यान

जगतपाल महाविहामा दिक्षा प्राप्त गरी सकेका सदस्यहरूको लागि २०६५ साल फागुन महिनामा डा. नरेशमान बज्राचार्यद्वारा त्रिसमाधि योग तथा ध्यान प्रशिक्षण दिनु भयो । श्रद्धेय गुरु श्री बद्रिरत्न बज्राचार्यद्वारा समापन गरिएको उक्त ध्यान प्रशिक्षण कार्य एक महिना चलेको थियो । विहारका २२ जना दिक्षा प्राप्त सदस्यहरूको सहभागिता थियो । त्रिसमाधि ध्यान प्राप्त गरि सकेका सदस्यहरू सबै मिलेर हरेक महिना पूर्णिमाको दिन विहान करिब २ घण्टा योग तथा ध्यान गर्ने गर्दै आएको छ ।

बज्रयान भित्र तीन चरणको समाधि (योग) हुन्छ । १. आदियोगनाम - प्रथम समाधि, २. मण्डलराजग्रीनामः - द्वितीयः समाधि र ३. कर्मरमजग्रीनामः - तृतीयः समाधि । यसरी तीन चरण युक्त भएको समाधिलाई 'त्रिसमाधि' भन्छन् । श्रीचक्रसम्बर त्रिसमाधिको मूल विषय 'श्रीचक्रसम्बर' हो । श्रीचक्रसम्बरलाई श्रीहेरुक पनि भनिन्छ । श्रीचक्रसम्बर अर्थात् श्रीहेरुक कुनै पनि शब्दकोशमा उल्लेख भएको हुँदैन । यो बज्रायान बौद्ध धर्म-दर्शनको परिभाषिक शब्द हो । श्रीचक्रसम्बर एउटा शिर, दुई हात भएको मुर्ति पनि देख्न पाइन्छ भने, चारवटा शिर, ६ वटा हातको पनि छ । त्यस्तै जगतपाल महाविहारमा चारवटा शिर, बाह्रवटा हात भएको मूर्ति छ । यसको विस्तृत विवरण माथी भै सकेको छ ।

छ) पता चढाउने

जगतपाल महाविहारका युवा सदस्यहरूको सक्रियतामा नेपाल परम्परागत बुद्ध धर्म संघको आयोजनामा विभिन्न देवदेवीको स्थानमा पता चढाउने कार्यक्रम चलिरहेको छ । जम्मा पाँच ठाउँमा चढाउने कार्यक्रम रहेकोमा अहिले सम्म तीन ठाउँ जगतपाल महाविहार, चिलच्व कीर्तिपुर, बुँगघः (रातो मछिन्द्रनाथ) पाटन बाघ भैरव स्थान कीर्तिपुरमा सम्पन्न भईसकेको छ । बाँकी आनन्दादि लोकेश्वर, चोभार र सृष्टिकान्त लोकेश्वर, नाला काभ्रेमा चढाउन बाँकी रहेको कुरा आयोजकहरू बताउनु हुन्छ ।

पता चढाउने मात्र नभई सत्व पूजा, ध्यान, प्रवचन, नामसंगिती वाचन आदि कार्यक्रम पनि समय समयमा गरिन्छ । पता चढाउनु भन्दा बुन्न ज्यादै कठिन हुन्छ । मन्दिरको उचाई जति छ त्यती नै लम्बाईको कपडा बुन्न चोखो भएर केही पनि नखाई बुन्न पर्दछ । लम्बाईलाई जोड्न नमिल्ने, पुरा एउटै हुनु पर्ने हुन्छ । यसरी कठिन भएको कारणले गर्दा आजभोली यस प्रकारको पूजा गर्ने भक्तजनहरू कम हुँदै गईरहेको कुरा महसूस भईरहेको छ । जगतपाल महाविहार संघबाट यसरी गरिएको कार्यक्रम मा हरेक पटक ५०० भन्दा बढी भक्तजनहरूले भाग लिएको जानकारी प्राप्त भएको छ । हिनयानमा यसलाई कठिन महोत्सव भन्ने गरीन्छ । यो पूजामा सहभागि हुने सबैद्वारा ध्यान गर्दा मन मनै यो मन्त्र वाचन गरिन्छ ।

ॐ नमो आर्यावलोकितेश्वरा यबोधिसत्वाय महासत्वाय महाकारुणिकाय तद्यथाः

ॐ धरणिधरे धराधरे भद्रे सुभद्रे स्वाहा ॥

परिच्छेद चार

जगतपाल महाविहारमा मनाइने जात्रापर्वहरूको महत्व र यसमा आएको परिवर्तनहरू

४.१ जगतपाल महाविहारमा मनाइने जात्रापर्वहरूको महत्व

भौगोलिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा कीर्तिपुर पूर्व पश्चिम लाम्चो र उत्तर दक्षिण चौडाई भएको एउटा नेवार वस्ती हो । नेपालको इतिहासमा यसको आफ्नै किसिमको सांस्कृतिक, धार्मिक र सामाजिक महत्व छ । केहि वर्ष अघि सम्म यहाँ शतप्रतिशत नेवार जनसंख्याको बाहुल्यता थियो । तर अहिले नेपालभाषा बोल्ने बाहेक अन्य भाषा बोल्नेहरूको संख्या पनि निरन्तर रूपमा बृद्धि हुँदै गएको छ । जगतपाल महाविहार बौद्धमार्गी नेवार समुदायका लागि एउटा महत्वपूर्ण धार्मिक स्थलको रूपमा रहेको छ । यस विहारमा परम्परागत जात्रापर्व एवम् संस्कारहरू वर्तमानमा सम्म सम्पन्न हुँदै आईरहेको छ र भविष्यमा पनि यसले निरन्तरता पाउने छ भन्ने विश्वास छ किनभने यहाँका बज्राचार्य पुरोहितहरू (गुरुजु) यस कार्यमा ज्यादै लगनशील भएको देखिन्छ । त्यसैले नेपाली बौद्ध संस्कृतिमा यसको धेरै महत्त्व रहेको छ ।

यस विहारमा जात्रापर्वहरू सम्पन्न गर्न नेवार समुदायका विविध जातिहरू शाक्य, बज्राचार्य, महर्जन (ज्यापू) र मानन्धनर भेला हुने गर्दछन् । एकै ठाउँमा विविध जातिहरू भेला भएर सामूहिक रूपमा उपासना गर्ने भएकोले यसको जातिय महत्त्व पनि उत्तिकै रहेको छ ।

यस विहारमा बौद्ध देवीदेवताको पूजा उपासना, प्रवचन, धर्म देशना एवम् जात्रापर्वहरू मनाउने हुँदा बौद्ध धर्मको विकासको लागि पनि महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

यस विहारमा सम्पन्न गरिने जात्रापर्वहरूको अध्ययनबाट बौद्ध समाज बौद्धहरूको जीवनशैली बुझ्न सकिने भएकोले बौद्ध समाजबारे अध्ययन गर्न पनि यसले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । साथै बौद्ध कला र वास्तुकला अध्ययन अनुसन्धान कार्यको लागि पनि यस जगतपाल महाविहारको महत्त्व रहेको छ ।

४.२ परिवर्तन

जगतपाल महाविहारमा सम्पन्न गरिने पूजापद्धति र पर्वहरूमा आएको परिवर्तनहरू समय अनुसार संस्कृति परिवर्तन हुन्छ । समयको गति सँगै हाम्रा संस्कार, चालचलन, रीतिरिवाजमा परिवर्तन आउन सक्दछ । समय अनुसार त्यसलाई माभेरेर परिष्कृत गर्दै गएमा मात्र त्यस्ता संस्कार चालचलन, रीतिरिवाज आदि जीवन्त बन्दछ र मासिनबाट जोगिन्छ (खत्री, वि.सं. २०७०:८) । जगतपाल महाविहारमा सम्पन्न गरिने पूजापद्धति र पर्वहरूमा वर्तमानमा केही परिवर्तनहरू आएका छन्, जुन निम्नानुसार छन् ।

वि.सं. २०७२ सालमा आएको महाभुकम्पमा यहाँको जगतपाल महाविहारमा पनि ठूलो क्षति भएको हुनाले यहाँ जग देखि नै भत्काएर जिर्णोद्वार भईरहेको अवस्थामा छ । यसको वास्तुकलामा भने पुरानै शैलीमा निर्माण हुने कुरा जगतपाल महाविहारका सदस्य बज्रमुनी बज्राचार्यको भनाई रहेको छ ।

हाल यस विहारको जिर्णोद्वार कार्य भईरहेकोले यहाँ मनाइने धेरै जसो कार्यहरू स्थगित अवस्थामा नै रहेको छ । वि.सं. २०७२ सालमा आएको महाभुकम्पमा यहाँको जगतपाल महाविहारको प्राङ्गणमा रहेको चिलंचो चैत्यलाई पनि ठूलो क्षति भएको हुनाले यहाँ पनि जिर्णोद्वार कार्य भईरहेको अवस्थामा छ । यहाँ गरिने धार्मिक तथा साँस्कृतिक क्रियाकलाप भने जगतपाल महाविहारका सदस्यहरूले संचालन गरिरहेको अवस्थामा छ । जस्तै श्री पञ्चमीमा गरिने सामूहिक वर्तवन्ध तथा बेलबिवाह आदि ।

वैशाख पूर्णिमाको दिन बौद्ध धर्मालम्बीहरूको लागि ठूलो चाड नै हो । यस दिन शान्तीका नायक भगवान गौतम बुद्धको जन्म भएको, बोधिज्ञान प्राप्त गरेको र महानिर्वाण लाभ गरेको त्रिसंयोगको दिनलाई बुद्ध जयन्तीको रूपमा मनाइन्छ ।

कीर्तिपुरमा पहिले बिहान देखि नै जगतपाल महाविहार तथा चिलंच चैत्यतिर मानिसहरूको घुँइचो हुन्छ । बिहान पाटीमा पिठो, चामल, पैसा आदिको दान दिन्छन् । बेलुका लगभग ४ बजे तिर शाक्यमुनी बुद्धको खट् साथै दिपंकर बुद्धलाई पनि बाजागाजा सहित कीर्तिपुर परिक्रमा गराइन्छ । यो जात्रामा बच्चाहरू देखि ठूलो महिलाहरू नेवारी ड्रेस लगाएर कसै कसैले चाँहि अन्य लुगा लगाएर आफुले सक्दो विभिन्न खानेकुरा चामल बत्ति आदि दिएर नगर परिक्रम गर्दथ्यो । दिउँसो जगतपाल महाविहारको चोटा तल्लामा

सर्वसाधारणका लागि भोज प्रवन्ध हुन्थ्यो । दिनभर रमाइलो हुन्थ्यो । तर केहि वर्ष यता देखि यहाँ खट् जात्रा निकाल्न छाडेको छ ।

दिशि पूजा गर्दा पहिले जसको पालो हुन्थ्यो उसले १५ जना स्थविरहरूलाई भोज खुवाउनु पर्दथ्यो भने अहिले जसको गुठी पालो हो उसैको घरका जहानहरू मात्र बसि पूजा गरि भोज खाएर आउने परम्परा रही आएको छ । सल्लु पूजामा पनि पहिले जसको गुठी पालो हुन्छ, उसले भोज खुवाउनु पर्दथ्यो । १५ जना स्थविरहरू मध्ये कुनै कारण वश उपस्थित हुन सकेन भने उसको भाग घर सम्म पुऱ्याइदिने चलन थियो तर अहिले भने उपस्थित नहुने स्थविरलाई घर सम्म भाग दिने चलन छैन किनभने स्थविरहरूले आफ्नो व्यक्तिगत समस्या देखाइ नआउने भएकाले यसो गरेको कुरा यहाँका थपाजु श्री पूर्णमान बज्राचार्यको भनाई रहेको छ ।

नामसंगिति पाठ पहिले बिहान र बेलुका दुई चोटि हुने गरेकोमा अहिले पाठ पढ्न आउने पुरुष भन्दा बढि महिला हुने भएकाले कार्य व्यस्तताका कारणले गर्दा बिहान मात्र हुने गरेको छ ।

गुलां मास भरि बज्राचार्यहरूले बजाइने धा:बाजा अहिलेका युवा पुस्ताले कार्य व्यस्तता वा अरु नै कारणले गर्दा बजाउन नआउने प्रविधिले गर्दा अहिले गुठीयारहरूले नआउने सदस्यहरूलाई रु.१०० का दरले जरिवाना लिने गरेको कुरा जगतपाल महाविहारका सदस्य श्री बज्रमुनिको भनाई रहेको छ ।

कति पुन्हि वा आश्विन पूर्णिमाका दिन गोदा:मत बाल्ने गरेकोमा हाल आएर काठको खट बिग्रेकाले जगतपाल महाविहारका सदस्यहरूले माटोको दियो मात्र बाल्ने गरेको छ । यस्तो हुनुमा आर्थिक कारण भएको बताउनु हुन्छ ।

अध्याय पाँच

निष्कर्ष तथा सुभावहरू

५.१ निष्कर्ष

जगतपाल महाविहार उपत्यकाको प्रमुख तीन शहर मध्ये पाटनका १८ महाविहारहरूमा एक हो । पाटनमा कुनै पनि धार्मिक कार्यक्रमको लागि १८ महाविहारहरूको छलफल हुने बेला यस महाविहारलाई पनि समावेश गरिएको हुन्छ । पाटनका प्रधान महापात्र जगतपाल बर्माद्वारा ने.सं. ६३५ मा पाटन पिम्बहालमा भएको चिलंच चैत्य वास्तु सँग हुबहु मिल्ने गरी यस महाविहारको प्राङ्गणमा भएको चिलंच चैत्यको जिर्णोद्धार गरियो । चिलंच चैत्य जिर्णोद्धार गरी त्यसैको दक्षिणमा जगतपाल महाविहार स्थापना गरेका थिए ।

जगतपाल महाविहार संघ भित्र नियमित रूपमा गुठी एवं अन्य धार्मिक तथा साँस्कृतिक कार्य गर्नका लागि गुठीयारहरूको एउटा व्यवस्थापन समिति रहेको छ । व्यवस्थापन समिति विधिवत रूपमा सरकारी कार्यालयमा दर्ता गरिएको छ । समितिको नाम "जगतपाल महाविहार संरक्षण संघ, चिलंचो, किपु" रहेको छ । यस समितिले समय सापेक्ष निति नियम बनाईएको छ । हाल महाविहारमा संचालन हुँदै आएको कार्यक्रम सोहि निति नियम अनुसार चल्दै आइरहेको छ ।

जगतपाल महाविहारमा चूडाकर्म संस्कार, आचार्यभिषेक कार्य हुनुका साथै उक्त विहारका विविध देवप्रतिमाको नित्यपूजा विशेष पूजा हुने गर्दछ । यसका साथै बुद्ध जयन्ती, बसन्त पञ्चमी, आदि पर्वहरूमा विशेष पूजा र कार्यक्रमहरू हुने भएकोले कीर्तिपुरको बौद्धमार्गीहरूमा यस विहारले विशेष धार्मिक र साँस्कृतिक महत्व ओगटेको छ ।

केही वर्ष पूर्व सम्म महाविहारको अनगिन्ती अमूल्य देवदेवी मूर्तिहरू लगायत महाविहार स्थापना, गुठी आदि सित सम्बन्धित ताडपत्र, भोजपत्र, शिलापत्र, शिलालेख तथा अन्य विभिन्न ऐतिहासिक एवं प्राचिन सामाग्रीहरू संग्रहित थिए । तर ती सामान र देवदेवीको मूर्तिहरूको चोरी हुने क्रम बढ्न थालेको छ । त्यस अवस्थामा बाँकी रहेका ऐतिहासिक वस्तु चोरी हुनुबाट बचाउन सम्बन्धित पक्षले सुरक्षा व्यवस्था गर्न कठिन भएको

महशुस गरे । अन्तमा उनीहरूले ती देवदेवीहरूका मूर्ति र अन्य प्राचीन सामाग्रीहरू नेपाल सरकार गुठी संस्थानको केन्द्रिय ढुकुटी हनुमान ढोकामा बुभाउने काम गरे । बाँकी अन्य सामाग्रीहरू राष्ट्रिय संग्रहालयमा बुभाए पनि बाँकी रहेका अन्य महत्वपूर्ण ऐतिहासिक सामानको सुरक्षामा विशेष ध्यान दिनु पर्ने आवश्यक देखिन्छ । यस कार्यमा महाविहारको व्यवस्थापन पक्ष, कीर्तिपुरवासी एवं नेपाल सरकारले ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ ।

कार्य व्यस्तता एवं समयको अन्तरालले गर्दा यस महाविहारमा सम्पन्न गरिने पूजापद्धति र पर्वहरूमा केही परिवर्तन आएको छ । समय अनुसार प्राचीन पद्धतीमा केही फरक आउनु स्वभाविकै हो । तर प्राचीन परम्परा पूर्ण रूपले नष्ट गर्नु भने हुँदैन र हाम्रो संस्कृतिलाई जगेर्ना गर्न नेपाल सरकार र सबै नागरिक एकजुट भएर लाग्नु पर्छ । किनभने हाम्रो पहिचान भनेकै हाम्रो संस्कृति हो ।

५.२ सुभावहरू

जगतपाल महाविहार ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक महत्व बोकेको विहार भएतापनि संरक्षणको कमी छ । यी सबै हुनुको मुख्य कारण गुठियारहरूको एक आपसमा लुटे भन्ने उखान जस्तै जगतपाल महाविहारमा दाजुभाईको भगडाले विहारका अमूल्य सम्पदाहरू चोरी निकासी भईरहेको छ ।

बेला बेलामा आइपर्ने हावाहुरी, भूकम्पले गर्दा भत्केका मुल विहार र कचा विहार जिर्णोद्वारको कमीका कारण अधोगती तर्फ लागेको भान हुन्छ ।

१. जगतपाल महाविहारका गुठियारहरू एक आपसमा वैमनस्यता राख्नु भन्दा एक आपसमा मिलेर जिम्मेवारी पूर्ण विहारमा गर्नुपर्ने काम कर्तव्यको बारे बोध हुनु पर्‍यो ।
२. वि.सं. २०७२ सालमा आएको महाभूकम्पले गर्दा भत्केको जगतपाल महाविहार र चिलंचो चैत्यको जिर्णोद्वार भईरहेको देखिन्छ तर यसका कचा वहाहरू प्रति भने ध्यान गएको देखिदैन । यस वहाहरूको जिर्णोद्वार गर्नेमा ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ ।
३. विगतमा भईरहेका जात्रापर्वहरू हाल आएर नगरेको अवस्थामा छ, जस्तो गोदा मतः बाल्ने बत्ति बाल्ने काठ नभएकाले यो पर्व नगरेको सम्बन्धित

मानिसहरूको गुनासो छ तर कसरी मिलाउने र यो पर्व जोगाउने भन्ने तर्फ चाहिँ ध्यान गएको देखिँदैन । जात्रापर्वहरू मनाउनु राम्रो हो तर यसमा विकृति आउन भने दिनु हुँदैन भन्ने कुरा सबै पक्षमा ज्ञान हुनुपर्‍यो ।

४. जिर्णोद्धार गर्ने नाममा नौलो आयाम थप्नु भन्दा पुराना पुरातार्ववस्तुलाई नै जिर्णोद्धार गर्ने सकिँएमा कीर्तिपुरको यस स्मारकलाई एक नमूनाको पुरातार्वक धार्मिक, सांस्कृतिक र पर्यटकीय स्थलको रूपमा विकास गर्न सकिने थियो, यसमा दुई मत छैन ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सुची

Korn, wolfgang . (1998 AD) . *The Traditional Architecture of the Kathmandu Valley*.
Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar .

Locke , John K. (1985 AD). *Buddhist Monasteries of Nepal* . Kathmandu :Sahoygi
Press .

खत्री, प्रेम कुमार (वि.सं. २०७०). *संस्कृति र अनुभूतिका आयामहरू , काठमाडौं : सम्पदा
संरक्षण विपद् व्यवस्थापन तथा सामुदायिक विकास समान ।*

जोशी, हरिराम (वि.सं.२०६०). *नेपालको चाडपर्व*. ललितपुर : नेपाल र एशियाली
अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. ।

प्रधान, भुवनलाल (वि.सं. २०३२). *कीर्तिपुर स्थापना* , मधुपर्क वर्ष ६ अंक १०,

बज्राचार्य, कविन्द्र (ने.सं. ११२४) (वि.सं. २०६०). *किपूया गुंला धर्म छगु म्हसिका* लकस
कीर्तिपुर वर्ष ३ अंक ४६

बज्राचार्य, धनवज्र (वि.सं.२०५६). *नेपाल बौद्ध संस्कार*, कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली
अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. ।

बज्राचार्य, रञ्जना (वि.सं.२०६५) . *नेवार बौद्ध संस्कार*. कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली
अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. ।

बज्राचार्य, चन्द्रमान(सं) (ने.सं.१११५) (वि.सं. २०५१). *प्राचीन कीर्तिपुर* : कीर्तिपुर जनचेतना
प्रकाशन ।

बज्राचार्य, धनवज्र (वि.सं.२०५६) *मल्लकालका अभिलेख*. कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली
अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. ।

शाक्य, पं हेमराज, *सम्यक महादानया परम्परा व इतिहास* पलेस्वा यल, लोटस रिसर्च सेन्टर
ल्या २१ ।

शाक्य, पं हेमराज (ने.सं. १०९८) (वि.सं. २०३४). *स्वयम्भू महाचैत्य*. काठमाडौं : स्वयम्भु विकास मण्डल काठमाडौं नेपाल ।

बज्राचार्य, सर्वज्ञरत्न (वि.स २०६२). *वज्रयान पूजाविधि संग्रह* : नेपाल बौद्ध संस्कृति संरक्षण केन्द्र ।

श्रेष्ठ, शुक्रसागर (वि.सं. २०५७). *कीर्तिपुरको सांस्कृतिक र पुरातात्विक इतिहास* . कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. ।

परिशिष्ट

अन्तवार्ता लिईएका व्यक्तिहरूको नामावली :-

सि.नं.	व्यक्तिहरूको नाम	वर्ष	पेशा	ठेगाना	मिति
१.	बज्रचार्य, पुर्णमान	६८	पुजारी	त:जा फ, कीर्तिपुर,	२०७४/०९/२२
२.	बज्रचार्य, सघरत्न	५८	नोकरी	संदुवाल टोल, कीर्तिपुर,	२०७४/०९/०५
३.	बज्रचार्य, बज्रमुनी	४३	शिक्षक	चिलंचो, कीर्तिपुर	२०७४/०९/२६
४.	बज्रचार्य, कविन्द्र	४३	डाक्टर	संदुवाल टोल, कीर्तिपुर,	२०७४/१०/२४
५.	बज्रचार्य, पुष्प	३८	इन्जिनियर	संदुवाल टोल, कीर्तिपुर,	२०७४/१०/०२

प्रश्नावली

१. जगतपाल महाविहारमा गरिने चुडाकार्य र आचार्यभिषेक कसरी गरिन्छ ?
यो संस्कार गर्दा कुन कुन विधिहरू अपनाइन्छन् ?
२. जगतपात महाविहारमा कति जना सदस्यहरू हुन्छन् ? उनीहरूको रोलक्रय कसरी मिलाइएको हुन्छ ?
३. जगतपात महाविहारमा स्थविर, चक्रेश्वर, सर्वसंघ भइसकेपछि गरिने काम कर्तव्यहरू वा पूजापद्धति के के हुन् ?
४. जगतपाल महाविहारका संघ सदस्यहरूको गुठीबारे के के थाहा छ?
५. जगतपाल महाविहारमा के कस्ता धार्मिक सांस्कृतिक पर्वहरू हुने गरेका छन् ।
ती पर्वहरू गर्दा जनसहभागिता कस्तो रहेको छ ?
६. जगतपाल महाविहारमा गरिने धार्मिक तथा सांस्कृतिक पर्वहरूमा के कस्तो परिवर्तन भए परिवर्तन हुनुको कारण तपाईंलाई के लाग्छ ?

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत नेपाली, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग स्नाताकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नियमित छात्रा श्री संजिला महर्जनले जगतपाल महाविहारमा सम्पन्न गरिने पूजा पद्धति तथा मनाइने पर्वहरू अध्ययन शिर्षकको यो शोधपत्र मेरो प्रत्यक्ष सुझाव, सल्लाह र निर्देशनमा रही बढो मेहनत तथा लगनशीलता साथ तयार पार्नु भएको छ । यो शोध कार्यको आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति :- २०७४/१२/२०